

જૈનલગ્ન
સૂત્રસાર

માવજી ડૉ. સાવલા

જૈનાગમ સૂત્રસાર

માવજી કે. સાવલા

પ્રકાશક :

અક્ષર-ભારતી

પ, રાજગુલાબ શોપીંગ સેન્ટર, વાણિયાવાડ,
ભુજ-૬૨૯

JAINAGAM-SUTRASAR.

A short commentary on some select.
cantos from Jain Scriptures;
by Mavji K. Savla (b. 1930)

“ Many a man who sees, does not
see the word. And many a man who
hears does not hear it. Yet for another
it reveals itself like a radiant bride
yielding to her husband.”

- Rig-Veda

❀ ① भावण के. सावला (N-45, गांधीधाम-कच्छ)

❀ प्रथम आवृत्ति : ज्योगण्ट १९९१

❀ नकल १०००

❀ प्रकाशक : रमेश संधवी
अक्षर-भारती
५, राजगुलाय शोपींग सेन्टर,
वालिायावाड,
सुज-कच्छ

❀ मुद्रक : लीलाभेन ज्ये. पटेल
महाकाणी टाईप सेटींग
४३८/३, हूधवाणी पोण,
धीकांटा रोड, अमदावाड-१

❀ मूल्य : साडा प्यार इधिया

પ્રારતાવિક

જેવી રીતે ઈસ્લામનો ધર્મગ્રંથ કુરાન છે, ખ્રિસ્તી ધર્મનો માન્ય ગ્રંથ ખાઈબલ છે, હિંદુ ધર્મનો મુખ્ય ગ્રંથ ભગવદ્ગીતા ગણાય છે, બૌદ્ધ ધર્મનું ધર્મપદ છે, એવી જ રીતે જૈન ધર્મનો કોઈ એક પ્રાતિનિધિક સર્વસામાન્ય ગ્રંથ હોવો જોઈએ એવા વિચારને કેન્દ્રમાં રાખીને વિનોબા લાવેલી પ્રેરણાથી ૧૯૭૬માં ‘સમણસુત’ શીર્ષક હેઠળ એક ગ્રંથનું પ્રકાશન યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ (વડોદરા) તરફથી થયું. અનેક જૈનાચાર્યો, જૈન વિદ્વાનોએ સાથે મળીને મૂળ આગમ ગ્રંથો અને અન્ય કેટલાક પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથોમાંથી કુલ ૭૫૬ ગાથાઓ પસંદ કરીને એ ‘સમણસુત’ ગ્રંથની રચના કરી. એમાં અર્ધમાગધી ભાષામાં મૂળ ગાથા, એ ગાથાનો સંસ્કૃત પદ્ધાનુવાદ, મૂકવામાં આવ્યો છે અને સામા પાના ઉપર ગાથાનો ગુજરાતી ગદ્યાનુવાદ છે, જે શ્રી અમૃતલાલ ગોપાણીએ કર્યો છે.

‘સમણસુત’ પ્રગટ થયું એ વખતે જ એ વાંચીને મેં એમાંની કેટલીક ગાથાઓ લાલ શાહીની નિશાનીથી અંકિત કરી રાખી હતી અને એ અરસામાં જ (૧૯૭૬) મેં પસંદ કરેલ એ ગાથાઓ ઉપર સંક્ષિપ્ત વિવેચન લખવાની ઇચ્છા થયેલ; પરંતુ ત્યારે તો એ બાબત એમ જ રહી.

તાજેતરમાં જ ગાંધીધામના મારા એક મિત્ર નરસિંહભાઈ કુંવરજી શાહ મારી પાસેથી ‘સમણસુત’ વાંચવા લઈ ગયા. મેં અંકિત કરેલ ગાથાઓમાં એમને ખૂબ જ રસ પડ્યો. અને એટલી ગાથાઓનો ગુજરાતી ગદ્યાનુવાદ પુસ્તિકારૂપે છપાવી આપવાનું મને એમણે સૂચન કર્યું. મેં એમને ઠેક ૧૯૭૬થી વિવેચન લખવાની મારી સુપુત ઇચ્છાની વાત કરી અને આમ આ લેખનકાર્ય હાથ ધર્યું; આમ નરસિંહભાઈ આમાં આ રીતે નિમિત્ત બન્યા. કેટલાક વર્ષોથી ઉત્તમ ધાર્મિક-પ્રેરક સાહિત્ય ગાંધીધામમાં મોખાઈલ લાય-

બ્રેરીની જેમ નરસિંહલાઈ ઘેર ઘેર પહોંચાડે છે અને આબું પરિશ્રમભર્યું કાર્ય તેઓ સેવાભાવે, તદ્દન સ્વેચ્છાએ, આગવી સૂઝ-ખૂઝથી માત્ર પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહીને કરી રહ્યા છે.

કુલ્લે એકાદ લાખ મૂળ ગાથાઓમાંથી ૭૫૬ ગાથાઓની પસંદગી 'સમજીસુત' માટે થઈ; અને એ ૭૫૬ ગાથાઓમાંથી આપણા વર્તમાનકાળના જીવનની પરિસ્થિતિઓ અને સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં પ્રેરક, પોષક અને દિશાસૂચક બની શકે એવી ૮૩ ગાથાઓની પસંદગી મેં અહીં મારી રીતે કરી છે. આ પસંદગીમાં મારા પૂર્વગ્રહો પણ કદાચ હોય એનો હું સ્વીકાર કરું છું.

એ સમયની લગવાન મહાવીરની પ્રત્યક્ષ પ્રગટ વાણી અને આજે લગવાન મહાવીરને નામે આપણને લેખિત સ્વરૂપે જે આગમ સૂત્ર-સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એ બંને વચ્ચે લગભગ ૮૦૦ વરસનો સમયગાળો વહી ગયેલ હોવાથી એ આગમગ્રંથો-સૂત્રોમાં નિરૂપિત સિદ્ધાંતોની પ્રમાણ્યૂતતા તો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની કસોટી ઉપર સૌ કોઈએ સારગ્રાહી વલણથી પોતપોતાની વ્યક્તિગત વિવેક-ક્ષમતા અનુસાર જ સમજવાની-સ્વીકારવાની રહે છે.

મૂળ ગાથાઓનો અહીં પ્રસ્તુત ગુજરાતી ગદ્યાનુવાદ 'સમજીસુત'. માંથી યથાવત લીધો છે અને એ માટે શ્રી અમૃતલાલ ગોપાણી તેમજ 'સમજીસુત' ગ્રંથના સંકલનકારો અને પ્રકાશકનો આભારી છું. પુસ્તકમાં છેલ્લે મુકવામાં આવેલ જૈન આગમ સાહિત્ય વિષેના માહિતી લેખમાંની સામગ્રી માટે 'જૈનરત્નચિંતામણી સર્વસંગ્રહ સાર્થ' ગ્રંથમાંના કોંકિલાખેન સી. ભટ્ટના લેખ 'જૈન આગમ સાહિત્યનું સ્વરૂપ' (પૃ. ૬૩૦) તેમજ શ્રી કપુરચંદ રણછોડદાસ વારૈયાના લેખ 'શ્રી જિનાગમ અને જૈન સાહિત્ય' (પૃ. ૬૨૬) અને મુનિશ્રી બાલચંદ્રજી સંપાદિત 'કર્મયોગ' પુસ્તકના પૃ. ૩૦૫ ઉપરના કોઠા-ઓનો આધાર લીધો છે, જે માટે એ લેખકો અને ગ્રંથ પ્રકાશકોનો

(V)

ઝણી છું. આવા અનેક ઉત્તમ મૂલ્યવાન ગ્રંથો વાંચવા માટે મને ઉપલબ્ધ કરી આપનાર પૂ. મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રજી મ. નો સવિશેષ ઝણી છું.

મારી કિશોરાવસ્થા દરમિયાન જૈન ધર્મના મારા અધ્યયનમાં નિમિત્ત બનનાર મુંબઈમાં પાલાગલી ખાતેની શ્રી ક. વિ. ઓ. ટે. જૈન હાઈસ્કૂલના ધર્મશિક્ષક શ્રી ભોગીલાલભાઈનો તેમજ સને ૧૯૪૩ આસપાસના વર્ષમાં કચ્છમાં મારા વતનના ગામ તુંબડી ખાતે ચાતુર્માસ કરનાર પૂ. મુનિશ્રી મોહનવિજયજી અને એમના શિષ્ય પૂ. મુનિશ્રી રામવિજયજીનો ઝણી છું. ગોખણપટ્ટીનો એ જમાનો હતો. મુનિશ્રી રામવિજયજી પ્રતિદિન સૂત્રોની ૨૫ ગાથાઓ મને મોઢે કરાવતા. હાઈસ્કૂલમાં ધર્મશિક્ષક શ્રી ભોગીલાલભાઈએ 'જીવવિચારસૂત્ર' અને 'નવતત્ત્વ પ્રકરણ'ની બધી ગાથાઓ અર્થ સહિત મોઢે કરાવેલી. મુનિશ્રી મોહનવિજયજી મારા પિતાશ્રીને અવાર-નવાર ખાસ લલામણુ કરતા, 'ભાવજીને અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ સારી રીતે કરાવજો.'

કાચી હસ્તપ્રતથી લઈને સુંદર હસ્તાક્ષરે પ્રેસકોપી તૈયાર કરવામાં ચિ. જાહનીબહેન ધોગકિયાની સેવાઓની નોંધ લેતાં આનંદ થાય છે. અક્ષર-ભારતીએ પ્રકાશનની જવાબદારી સ્વીકારીને મને નચિંત કર્યો છે. એમના થકી જ મારાં આવા પુસ્તકો વિશાળ વાચક વર્ગ સુધી ત્વરિત પહોંચી શકે છે.

શનિવાર તા. ૨૭-૪-૧૯૯૧
એપ્લાઈડ ફિલોસોફી સ્ટડી સેન્ટર,
N-45, ગાંધીધામ-કચ્છ

—ભાવજી કે. સાવલા

भावलु कु. सावलाना
हुवे पछी प्रगत थनार पुस्तकी

- (१) श्री निसर्गदत्त संवाद (भाग-१-२) भूग मराठी परथी
स्व. जयराम धनलु ठुकरु साथे करेल अनुवाद
- (२) सुगम होमियोपेथिक चिकित्सा
- (३) गुण्येक्षुं तत्त्व-रहस्य दर्शन
- (४) सोकेटीसथी सात्रं सुधी
- (५) हिन्दु दर्शनशास्त्रो
- (६) Silence Speaks ('गोविंद कहे छे'ना अत्रेण अनुवाद)
- (७) The world Philosophies on Finger Tips.

અર્પણુ

સદ્ગત પૂ. મુનિશ્રી ખાંતિવિજયજી મ.

[કચ્છ ગામ ગોધરોના શા ખેરાજ ઉમરશી]
અને

ઠેઠ બાળપણથી આજદિન સુધી મારી
વાંચન-અધ્યયનવૃત્તિને સમર્થન આપનાર
મારા પુ. પિતાશ્રી.

શાહ ફેશવજી લઘાલાઈને

સદ્. પૂ. મુનિશ્રી ખાંતિવિજયજી મ.

મૂળ કચ્છ ગામ ગોધરોના-શા ખેરાજી ઉમરસી. મુખ્યધર્મી કાળાચોકી રોડ ઉપર અમારી દુકાનો નજીકમાં અને રહેઠાણુ તો જોડાજોડ. મારા પિતાશ્રીના તેઓ અંતરંગ મિત્ર. દેવદશાન-પૂજા-પ્રતિક્રમણમાં લાલવાડી દેરાસરમાં તેઓ મારા પિતાશ્રી સાથે જ હોય. એમને ધર્મકરણી તરફ વાળવામાં મારા પિતાશ્રી જ નિમિત્ત હતા.

એ વખતે ખીજા વિશ્વયુદ્ધનો સમય. મારી ઉંમર તો માંડ ૧૩-૧૪ વર્ષની. ખેરાજીભાઈ એ પોતાની દુકાનમાં જ એક કપાટ ભરીને જૈન ધર્મના ૨૦૦-૨૫૦ ઉત્તમ ગ્રંથો ખરીદીને મૂક્યાં. એમની ભાવના એવી કે કાળાચોકી બજારના જૈન ભાઈઓ એવું થોડુંકે વાંચે અને પ્રેરણા પામે. પોતે તો સાવ અધ્ધપશિક્ષિત. એમની સરળતા અને નિર્મળતાનું તો શબ્દોથી વર્ણન જ ન થઈ શકે. એ કાચી ઉંમરે પણ કોણુ જાણુ કેમ એમાંના ધણુખરાં પુસ્તકો મેં વાંચી કાઢ્યાં. સમજ પડી કે ન પડી એની કશી ચિંતા કરી નહિ અને આજે એમાંનું ખાસ કશું યાદ પણ નથી. પરંતુ એ વાંચનનો સૂક્ષ્મ સંસ્પર્શ આજે પણ મારા ઘડતરનો એક ભાગ બની મારા હૃદયમાં ધબકી રહ્યો છે. આમ એ ખેરાજીકાકાની એક સ્મરણીય સુભાગ છબી મારા હૃદય પર સદા ય માટે અંકિત થયેલી છે.

પછી તો સારી એવી મોટી ઉંમરે પણ શુદ્ધ વૈરાગ્ય લાવે એમણે દીક્ષા લીધી. (સને ૧૯૫૧-૫૨ આસપાસ) દિક્ષા બાદ ૧-૨ વરસે એમના કેટલાક સગાંઓ એમના દર્શને ગયા અને કહ્યું “તમારો પુત્ર તો હમણાં હેરાન થઈ ગયો છે અને મુશ્કેલીઓમાં છે વ-વ.” એમણે સ્પષ્ટતાથી અને નિર્લેપલાવે કહ્યું, “આવી વાતો તમારે મારી આગળ કરવાની જરૂર નથી. એ સંસાર-તો મેં ક્યારનો ય મૂકી દીધો.” આમ સાચા અર્થમાં તેઓ નિર્ગ્રંથ હતા, શ્રમલુધર્મને એમણે પ્રતિષ્ઠા આપી.

મોટે ભાગે એમની, આયંબીજની તપસ્યા ચાલુ હોય. આયં-બીજમાં પણ ઘણું કરીને માત્ર રોટલી-અને પાણી સાથે રોટલી ખાય અને એમાં પણ ખૂબ પ્રસન્નતાલાવથી સંતોષ અનુભવે.

યોગાનુયોગે એક વાર કચ્છ તરફનો એમનો વિહાર થયો અને ગાંધીધામ પણ ૨-૩ દિવસ રહ્યા. હું એમની પાસે ઉપાશ્રયમાં થોડીવાર બેઠો. એમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન તો નહિવત્ ; વાક્યાતુર્ય તો એમના સ્વભાવમાં જ નહીં. પણ સ્નેહલાવે મને ઉપદેશરૂપે થોડાક હિત-વચનો એમણે સહજલાવે કહ્યાં એને હું મારું પરમ લાગ્ય સમજું છું; કારણ કે એ માત્ર નિર્જીવ શબ્દો નહોતા પણ એમના નિજ જીવનના સત્યનો એ રણકાર હતો.

આજે દાયકાઓ પછી એમની એ સ્મરણ છબીને અહીં અક્ષરો રૂપે અંકિત કરવાનો મને આ અવસર મળ્યો એ પણ એક સાવ યોગાનુયોગ જ.

અનુક્રમણિકા

૧. ઉપદેશ અધિકાર	૧
૨. સદાચાર	૧
૩. ગચ્છ	૨
૪. વ્યવહાર અને પરમાર્થ	૩
૫. દુર્ગતિ	૩
૬. કામભોગો	૪
૭. માયા	૫
૮. કલેશ	૬
૯. બંધન	૭
૧૦. કુટુંબીજનો	૭
૧૧. પરવશતા	૮
૧૨. આત્મધ્યાન	૯
૧૩. આઠ પ્રકારે કર્મ	૧૦
૧૪. કર્મ સ્વરૂપ	૧૦
૧૫. મિથ્યાત્વ	૧૨
૧૬. બહિરાત્મા	૧૨
૧૭. જન્મમરણ	૧૩
૧૮. વિરક્તિ	૧૪
૧૯. દશ પ્રકારે ધર્મ	૧૪
૨૦. ક્ષમા	૧૫
૨૧. કુળમદ્દ	૧૬
૨૨. લોભ	૧૭
૨૩. બ્રાહ્મણ કોણુ ?	૧૮
૨૪. પરમ વિગ્નેતા	૧૮

૨૫. સર્વનાશ	૧૯
૨૬. સંતોષ	૨૦
૨૭. પરિગ્રહ	૨૧
૨૮. દયા	૨૧
૨૯. અહિંસા	૨૨
૩૦. મૃત્યુ	૨૩
૩૧. શાસ્ત્રાભ્યાસ	૨૩
૩૨. હું-મારું	૨૪
૩૩. સ્વ-ભાવ	૨૫
૩૪. ધર્માચરણ	૨૫
૩૫. પુણ્યેચ્છા	૨૬
૩૬. સુવર્ણપિંજર	૨૭
૩૭. ચાર પુરુષાર્થ	૨૭
૩૮. અજ્ઞાન	૨૮
૩૯. અધર્મગુ ન્યાય	૨૯
૪૦. અકર્તાભાવ	૩૦
૪૧. અનાસક્ત	૩૧
૪૨. અપ્રમાદ	૩૨
૪૩. શાસ્ત્રશરણ	૩૩
૪૪. પિંડે-બ્રહ્માંડે	૩૩
૪૫. જ્ઞાન અને આચરણ	૩૪
૪૬. ધ્યાનમાર્ગ	૩૫
૪૭. તૃષ્ણા	૩૬
૪૮. સમતાથી પ્રમણ	૩૭
૪૯. સાધુના લક્ષણ	૩૭
૫૦. બધું જ વ્યર્થ	૩૮
૫૧. કયાં છે જૈન ?	૩૯

(xii)

५२. वेशपुण	३६
५३. लाव शुद्धि	४०
५४. सामायिक	४१
५५. तपस्वी	४२
५६. उपवास	४३
५७. ध्यानाग्नि	४३
५८. शांतिनी शोध	४४
५९. रवाध्याय ओ न तप	४५
६०. क्षण्युक्तगुरता	४६
६१. ८४ लाप	४७
६२. मोह	४७
६३. संसार सागर	४८
६४. पंडित भरण्य	४९
६५. अंधन मुक्ति	५०
६६. कर्म प्रवाद	५१
६७. गानाग्नि	५१
६८. निर्वाण्य	५२
६९. पुद्गलपिंड	५३
७०. स्याद्वाद	५४
७१. सर्वधर्म समभाव	५५
७२. अनुत्तर गान-दशीभूमावीर	५६
परिशिष्ट-	
जैन आगम साहित्य	५८

૧. ઉપદેશ અધિકાર

જે સ્વસમય અને પરસમયનો જાણકાર, ગંભીર, કીર્તિમાન, કલ્યાણકારી અને સૌમ્ય છે, તથા ગુણોથી યુક્ત છે, એ જ નિગ્રંથ પ્રવચનના સારને કહેવાનો અધિકારી છે. (૧)

તીર્થંકરોની વાણીનો સાર કહેવાનો અધિકાર કોને છે?

જે પોતાના મનને જાણે છે અને શ્રોતાના મનને એટલે કે શ્રોતાની યોગ્યતા અને પાત્રતાને જાણે છે એવા તેજસ્વી, સદા પરહિત ઇચ્છનાર અને કરુણાવાનને જ તીર્થંકરોની વાણી વિષે બોલવાનો અધિકાર છે.

તીર્થંકરોની વાણી વિષે લાંબા લાંબા પ્રવચનો આપવાનું તો ગાખણપટ્ટીથી ગમે તેવા પોથીપંડિત કરી શકે; પરંતુ તીર્થંકરોની વાણીનો સાર તો તે જ કહી શકે જેણે એ નિગ્રંથવાણી પોતાના આચરણમાં ઉતારી હોય.

પ્રાચીન ઋષિ પરંપરાનું સૂત્ર છે :

“અમારું જીવન એ જ અમારો ઉપદેશ.”

૨. સદાચાર

તમે પોતાના માટે જે ઇચ્છતા હો તે જીજ્ઞ માટે પણ ઇચ્છો; અને જે તમારા પોતાને માટે ન ઇચ્છતા હો એ જીજ્ઞ માટે પણ ન ઇચ્છો. આ જ જિનશાસન તીર્થંકરોનો ઉપદેશ છે. (૨)

બધા જ ધર્મમાં માન્ય એવી સદાચારની આ પાયાની વ્યાખ્યા છે.

જીવનના બધા જ ક્ષેત્રોમાં હરીફાઈ તીવ્ર બની છે. એક બિખારીથી લઈને મોટા-મોટા શ્રીમંતો સુધી સૌ આ હરીફાઈમાં રેસના ઘોડાની માફક દોડી રહ્યા છે. ખીજાઓને પાછળ રાખી આગળ ને આગળ દોડવાની બધે વૃત્તિ છે, પછી આ આંધળી દોટમાં સદાચારનો વિચાર કરવાની પણ કુરસદ ક્યારી હોય ?

ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ઉચ્ચસ્થાને બિરાજેલાઓ પણ વધુ ને વધુ ઠકારાઓની સહાયથી પોતાના હરીફાઈને પાછળ રાખીને આગળ ને આગળ આવી હરીફાઈમાં દોડી તો નથી રહ્યા ને ?

૩. ગચ્છ

રત્નત્રય જ 'ગણુ' કહેવાય છે;

મોક્ષમાર્ગ ઉપર ગમન કરવાને 'ગચ્છ' કહ્યું છે;

સંઘ એટલે ગુણનો સમૂહ;

નિર્મળ આત્મા જ સમય કહેવાય છે. (૩)

'ગણુધર' એટલે ૫૦-૫૦૦-૧૦૦૦ સાધુઓના વડા હોવાનું એમ નહિ પરંતુ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપી ત્રણ રત્નોને ધારણ કરનાર.

'ગચ્છ' એટલે માત્ર સાધુઓનો એક યોજ્જસ સમૂહ નહિ પરંતુ જોઓનું એક માત્ર લક્ષ્ય મોક્ષ છે એવા સાધક-સાધિકાઓનો સમૂહ.

સંઘ એટલે કોઈ ખાસ પ્રકારની ક્રિયાકાંડને માન્ય કરનાર લોકોનું ટોળું નહિ; પરંતુ ગુણવાન વ્યક્તિઓનો સમૂહ.

નિર્મળ-નિખાલસ મન એટલે જ હળુકર્મી આત્મા.

૪. વ્યવહાર અને પરમાર્થ

જેવી રીતે અનાય^૧ ભાષા વિના અનાય^૨ પુરુષને સમજવી ન શકાય તેવી રીતે વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અસંભવિત છે. (૪)

જેને અંગ્રેજી ભાષા આવડતી જ ન હોય એવી વ્યક્તિને અંગ્રેજી ભાષામાં ગમે તેટલો ઉપદેશ આપવામાં આવે તો પણ એ વ્યર્થ જ છે.

એવી જ રીતે વ્યવહારમાં રહેલાઓને પરમાર્થનો ઉપદેશ એ જ આપી શકે કે જે પોતે વ્યવહારને જાણતો હોય, અર્થાત્ જે પોતે જાતે વ્યવહારની આંટીઘૂંટીઓ, સમસ્યાઓ અને સંઘર્ષોમાંથી પસાર થયો હોય.

લગવાન મહાતીર પણ ગૃહસ્થાશ્રમના અનુભવોમાંથી પસાર થયા. લગવાન બુદ્ધ પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી પસાર થયા. પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ તો ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી પસાર થયા એટલું જ નહિ પણ આખી સમાજવ્યવસ્થાનો નકશો આપ્યો. શ્રી રામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, હઝરત પયગંબર અને ઈશુખ્રિસ્ત પણ ગૃહસ્થાશ્રમના અનુભવોમાંથી પસાર થયા.

પરમાર્થનો અર્થ એવો નથી કે વ્યવહારવ્યુત થવું કે વ્યવહાર-બ્રષ્ટ થવું. પરમાર્થ માર્ગે જનારનો વ્યવહાર તો ઊલટાનો વધુ સુંદર હોવો જોઈએ.

વ્યવહારને સુંદર બનાવે એનું નામ જ સાચો પરમાર્થ, એનું નામ જ સાચો ધર્મ.

૫. દુર્ગતિ

અધુવ, અશાશ્વત અને દુઃખબહુલ સંસારમાં એવું કયું કર્મ છે કે જેને લીધે હું દુર્ગતિમાં ન જાઉં? (૫)

સાવ અનિશ્ચિત અને ક્ષણિક એવો આ સંસાર ડગલે-પગલે દુઃખોથી અને સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલો છે.

માત્ર વર્તમાન સમસ્યાઓ અને દુઃખોથી માણસ ચિંતિત છે એટલું જ નહિ પરંતુ મૃત્યુ પછી પોતાની કેવી ગતિ થશે એ ચિંતાથી પણ મનુષ્ય ભયભીત છે.

જેને સંસારની ક્ષણિકતા ગંભીરપણે સમજાઈ ગય એ સહજ સ્વભાવથી જ એવું જીવન જીવશે કે દુર્ગતિનો ભય એને રહેશે જ નહિ. કશા પણ ભાર વગર, હળવાશથી અને સ્વસ્થતાથી એ સંસારસાગર તરી જશે.

સંસારનું ક્ષણિક સ્વરૂપ સમજી લેનારને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ચલિત નહિ કરી શકે. દુર્ગતિનો ભય તો એને સ્વપ્ને પણ ન હોય.

૬. કામભોગો

આ કામભોગો ક્ષણભર સુખ અને હીર્ષકાળ દુઃખ આપનારાં છે, ઝાઝું દુઃખ અને થોડું સુખ દેનારા છે, સંસારથી છૂટવામાં બાધક છે અને અનર્થોની ખાણ છે.

(૬)

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને તૃષ્ણાઓથી ઘેરાયેલો મનુષ્ય સારા-સારનું ભાન ગુમાવી બેસે છે; પરિણામે તે પોતા માટે તેમજ ખીજાઓ માટે પણ અનર્થોની ખાણરૂપ બને છે.

અર્થ (ધનસંપત્તિ પાછળની આંધળી દોડ) એ જ અનર્થનું મૂળ છે.

૭. માયા

જન્મ, જરા અને મરણથી ઉત્પન્ન થનારા દુઃખને જીવ જાણે છે અને એનો વિચાર પણ કરે છે; પરંતુ વિષયોથી વિરક્ત થઈ શકતો નથી. અહો ! માયા (દંભ)ની ગાંઠ કેટલી મજબૂત છે ? ! (૭)

દુઃખ તો કોઈને પણ નથી જોતું. દુઃખનું કારણ આસક્તિઓ-વિષયો છે એમ જાણ્યા પછી પણ એ વિષયોથી નિવૃત્તિ-મુક્ત ન થઈ શકવું એવી આ સંસારની માયાજાળ છે. આ સમજવા માટે 'મધુષિંદુ પુરુષ' નું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ જ છે.

વિષયોથી વિરક્ત ન થઈ શકવું એ એક વાત છે. અતિ સામાન્ય અને દેખીતી વાત છે; પરંતુ આસક્તિઓ-વિષયોથી પોતે મુક્ત હોવાનો દેખાવ કરવો કે એવી ભ્રમણામાં રહેવું એવી આ માયાની ગાંઠ દંભ થકી અત્યંત મજબૂત બની જાય છે. પોતાની જાતને છેતરવાનું અને જગતને છેતરવાનું આ દંભની ગાંઠ થકી શરૂ થઈ જાય છે.

સંસ્કૃતિના આદિકાળમાં મનુષ્યમાં દંભ નહિવત્ હતો. પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના સમયમાં લોકો સાવ ભોળા અને સરળ હતા એમ કહેવાયું છે. આજે જો દંભની વાત કરીએ તો કેવી સ્થિતિ છે ?

પ્રકૃતિ → સંસ્કૃતિ → વિકૃતિ

પ્રકૃતિના કેટલાક અનિચ્છનીય-અનિષ્ટ તત્ત્વોથી જાંચે જવા માટે-એમાંથી મુક્ત થવા સંસ્કૃતિના ચરણનો આરંભ થાય છે. પરંતુ જ્યારે સંસ્કૃતિના નામે માયા દંભની ખોલખાલા માંડા મૂકે છે ત્યારે માત્ર વિકૃતિ જ રહે છે જે આખા સમાજમાં સડો ફેલાવે છે.

૮. કલેશ

જન્મ દુઃખ છે; ઘડપણ દુઃખ છે; રોગ દુઃખ છે; અને મૃત્યુ દુઃખ છે. અહો, સંસાર દુઃખ જ છે. એમાં જીવને કલેશ પ્રાપ્ત થતો રહે છે. (૮)

વૈદિક સંસ્કૃતિ અર્થાત્ હિંદુ ધર્મ અને શ્રમણ સંસ્કૃતિ એટલે કે જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ એ બંને વચ્ચેનો એક પાયાનો ભેદ અહીં દેખાય છે. સંસારને સાવ અસાર, ભયાનક, દુઃખરૂપ અને કદરૂપો ચીતરવામાં શ્રમણ સંસ્કૃતિએ કંઈક અતિશયોક્તિ કરી હોય એમ લાગે છે. સ્યાદવાદની દૃષ્ટિએ પણ આવું એકાંગીપણું દેખીતી રીતે અસંગત છે. સ્યાદવાદને વરેલ જૈન માત્ર એટલું જ કહી શકે કે ‘અમુક અપેક્ષાએ સંસાર દુઃખરૂપ છે.’

જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેનો પણ એક સમયગાળો છે જેને આપણે જીવન કહીએ છીએ. વ્યક્તિગત જીવનમાં અને સમાજજીવનમાં એવી અનેક બાબતો છે કે જે આ જીવનને પ્રમાણમાં વધુ સુખદ, મેળભર્યું અને સુંદર બનાવી શકે.

જીવનના સ્વીકાર સાથે સુખ અને દુઃખ એ બંનેનો સમભાવે સ્વીકાર કરવો એ વધુ સ્વસ્થ દૃષ્ટિકોણ છે.

ધર્મને નામે સંસારને માત્ર દુઃખરૂપ, ઘૃણાજનક ચીતરીને દેવલોકના વધુ સુખ પ્રાપ્ત કરવાની દોડ પોતે જ એક રીતે લાલસા, તૃષ્ણા અને લોલુપતા જ બની રહે છે. ધનસંપત્તિના પોટલાં ભેગાં કરવાં કે દેવલોકના સુખોની લોલુપતાથી ‘પુણ્ય’ ના પોટલાં ભેગાં કરવાં એ એ વચ્ચે પછી ફેર શું રહ્યો? પલાયનવાદી વિચારધારાઓના હાનિકારક પરિણામોને ગંભીરપણે અને સ્વસ્થતાથી તપાસવાં જોઈએ.

૬. બંધન

જે સમયે જીવ જોવો ભાવ ધારણ કરે છે, તે સમયે તે તેવા જ શુભ-અશુભ કર્મો વડે બંધાય છે. (૬)

જૈન દર્શનમાં કર્મના સિદ્ધાંતની ચર્ચા ખૂબ જ ગ્રંથાણુથી અને વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે. માત્ર અશુભ કર્મો જ નહિ પરંતુ શુભ કર્મો પણ મોક્ષ માર્ગમાં બાધક છે-અવરોધરૂપ છે એમ કહેનાર એક માત્ર જૈન દર્શન છે.

કર્મો મન દ્વારા, વચન દ્વારા અને દેહ દ્વારા થાય છે પણ અહીં મનના ભાવને મહત્વનું ગણવામાં આવ્યું છે. ભારતીય શાસ્ત્રોમાં પણ વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે,

મન એવમ્ મનુષ્યાણામ્

કારણમ્ બંધ મોક્ષયો :

અર્થાત્ મન એ જ બંધનનું કારણ છે અને મોક્ષનું કારણ પણ મન જ બની શકે. ભગવદ્ગીતાનો અનાસક્તિયોગ પણ આમ જ કહે છે.

અશુભ ભાવે કરેલ શુભકર્મની વ્યર્થતા આથી સમજી લેવા જેવી છે, શુભહેતુથી-શુભભાવે કદાચ સંજોગવસાત્ કોઈ અશુભકર્મ આચરવાનો પ્રસંગ આવી પડે તો પણ એને ક્ષમ્ય-હળુકર્મી ગણી શકાય. ભારતીય નીતિશાસ્ત્રમાં આવા શુભ હેતુથી કરેલ અપવાદ-રૂપ અશુભ કર્મને આપદ્ધર્મ કહેવામાં આવેલ છે.

૧૦. કુટુંબીજનો

જ્ઞાતિ, મિત્રવર્ગ, પુત્ર અને બંધુઓ એના દુઃખમાં ભાગ પડાવી શકતા નથી. એ એકલો પોતે જ દુઃખનો અનુભવ કરે છે, કારણ કે કર્મ એના કરનારની પાછળ-પાછળ જાય છે. (૧૦)

અહીં 'કર્મ' અને 'કર્મ'ક્રમના સિદ્ધાંતની લાક્ષણિકતા બતાવવામાં આવી છે. વાલિયા લુટારાનું દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ જ છે. અશુભ કર્મનું ક્રમ તો વ્યક્તિએ પોતે જ ભોગવવાનું હોય છે, અને કર્મના ઉદય વખતે મિત્રો, કુટુંબીજનો એ દુઃખમાં લાગ લેતા નથી—લઈ શકતા પણ નથી.

જ્યારે લયાનક રોગોથી શરીર ઘેરાય છે ત્યારે કુટુંબીજનો એ રોગના દુઃખનો હિસ્સો લઈ શકતા નથી. માત્ર તેઓ લાચારીથી રોગીની એ યાતનાઓ જોઈ રહે એટલું જ.

પોતાના કુટુંબીજનોના વધુ ને વધુ સુખ ખાતર મોહાધ બનીને જે ગમે તેવા અધમ કાર્યો કરતો રહે છે, -'થેનકેન પ્રકારેણ' ધનસંપત્તિની પાછળ દોડતો રહે છે, તે પોતાની દુર્દશાને તો નોતરે જ છે પણ સમાજની પણ હાનિ જ કરતો રહે છે.

૧૨. પરવશતા

જેવી રીતે કોઈ પુરુષ વૃક્ષ ઉપર ચડતી વખતે સ્વવશ હોય છે; પરંતુ પ્રમાદવશ એ જ્યારે વૃક્ષ ઉપરથી નીચે પડે છે ત્યારે એ પરવશ બની જાય છે; તેવી રીતે જીવ સ્વવશપણે કર્મ કરે છે પણ કર્મના ઉદય વખતે એને (કર્મ) ભોગવવું પડે છે ત્યારે એ પરવશ બની જાય છે. (૧૧)

કોઈ એક કર્મ કરવું કે ન કરવું એ માટે મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે પરંતુ એકવાર એ કર્મ કર્યા પછી એનું ક્રમ ભોગવવામાંથી એ કદી પણ છટકી શકે નહિ. જેવી રીતે શું ખાવું અને શું ન ખાવું એ આપણા હાથની જ વાત છે પરંતુ સ્વાદની લોભુપતાને વશ થઈને

જે કંઈ સ્વાસ્થ્યને હાનિકારક આહાર કર્યો હશે એતું પરિણામ રોગ અને પીડા રૂપે અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે.

જેમ રોગ થાય જ નહિ એ માટે સ્વાસ્થ્ય અંગે આપણે જાગૃત રહીએ છીએ- રોગને આવતો અટકાવવામાં જ ડહાપણુ છે એમ લાચારીપૂર્વક પરવશ થઈને કર્મકૃણ ભોગવવાનો વખત આવે એને બદલે જીવનની પ્રત્યેક પળ ઉપયોગપૂર્વક એટલે કે સાવધાનીથી ચીતાવીએ.

૧૨. આત્મધ્યાન

ઇન્દ્રિયાદિ ઉપર વિજય મેળવીને જે ઉપયોગમય (જ્ઞાન-દર્શનમય) આત્માનું ધ્યાન કરે છે તેને કર્મબંધન નથી. માટે પૌદ્ગલિક પ્રાણુ એની પાછળ-પાછળ ઠેવી રીતે જઈ શકે ? (અર્થાત્ એને નવો જન્મ લેવો પડતો નથી).
(૧૨)

જેના જીવનની પ્રત્યેક પળ જાગૃતિપૂર્વક ચીતે છે એને માટે કર્મબંધનનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. સંચિત કર્મો ભોગવાઈ જાય અને નવા કર્મબંધન થાય નહિ એટલે દેખીતું જ છે કે એવા આત્મા માટે જન્મ-મરણની આ ઘટમાળનો આખરી અંત આવે- અર્થાત્ મોક્ષને પામે.

જેવી રીતે આજે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ રોગનો સંબંધ જુદા જુદા રોગના જંતુઓનું (બેક્ટીરીઆ-વાયરસ) શરીરમાં હોવું અથવા તે શરીરમાં પ્રવેશવા સાથે છે, તેવી રીતે જ્ઞેન દર્શન અનુસાર કર્મનું સ્વરૂપ પુદ્ગળ રૂપે છે. શુભ-અશુભ કર્મરૂપી પુદ્ગળો આપણી નજીક ખેંચાઈને આવે જ નહિ એવું નિત્ય વિવેકપૂર્વકનું અને અપ્રમાદયુક્ત જીવન જીવવું એ જ મહાવીરપ્રણીત મોક્ષમાર્ગ છે.

૧૩. આઠ પ્રકારે કર્મ

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય-સંક્ષેપમાં આ આઠ કર્મો છે.

(૧૩)

જૈન દર્શનમાં કર્મતું અનેક ભેદો-પ્રભેદો દ્વારા ખૂબ જ સૂક્ષ્મ વર્ણન કરવામાં આવેલ છે, પરંતુ અહીં આઠ પ્રકારના મુખ્ય કર્મો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

આપણી આસપાસના જગતમાં સામાન્ય અવલોકનથી પણ જોઈ શકાય છે કે સૌ માણસોમાં સમાન બુદ્ધિ હોતી નથી. જૈન દર્શન અનુસાર જ્ઞાનાવરણ (જ્ઞાનને આવરિત કરનાર) કર્મકળ અનુસાર બુદ્ધિની ન્યુનાધિકતા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. એવી જ રીતે કેટલીક વ્યક્તિઓ જીવનમાં વારંવાર અનેક પ્રકારના રોગો કે અકસ્માતની યાતનાઓમાંથી પસાર થાય છે જ્યારે કેટલીક વ્યક્તિઓ સામાન્ય રીતે તંદુરસ્ત અને યાતના વગરનું જીવન ભોગવે છે. જૈન દર્શન અનુસાર આમાં વેદનીય કર્મ કારણભૂત છે. એવી જ રીતે આયુષ્ય કર્મ વિશે સમજવું. કયા કુટુંબમાં અને કયા કુળમાં જન્મ થવો એ ગોત્ર કર્મ અનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ પછીની ગાથામાં આ અંગે ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું છે.

૧૪. કર્મસ્વરૂપ

આ કર્મોનો સ્વભાવ પડદો, દારપાળ, તલવાર, મદ્ય, હેડ (લાકડું), ચિતારો, કુંભાર અને ભંડારી જેવો છે.

(૧૪)

(૧) જેવી રીતે ઓરડાની અંદર રહેલી વસ્તુનું જ્ઞાન પડદો થવા દેતો નથી તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મજ્ઞાનને રોકવાનું અથવા ઓછું-વધતું કરવાનું નિમિત્ત બને છે. એના ઉદ્યત્ની ન્યૂનાધિક્તાને કારણે કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાની અને કોઈ અલ્પજ્ઞાની બને છે.

(૨) જેવી રીતે દ્વારપાળ દર્શનાથી ઓને રાગ્મના દર્શન કરવામાં રુકાવટ કરે છે તેવી રીતે દર્શનનું આવરણ કરનારું કર્મ દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

(૩) તલવારની ધાર પર લગાવેલા મધને ચાટવામાં જેવી રીતે મધુર સ્વાદ જરૂર આવે છે, પણ સાથે સાથે જીલ કપાવાનું અસહ્ય દુઃખ પણ અનુભવાય છે; તેમ વેદનીય કર્મ સુખદુઃખનું નિમિત્ત બને છે.

(૪) દારૂ પીવાથી મનુષ્ય કેફથી બેહોશ બને છે, સ્ત્રી-પુષ્ટિ શુભાચી બેસે છે તેમ મોહનીય કર્મના ઉદ્યત્ની વિવશ બનેલો જીવ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે.

(૫) હેડમાં (બેડીમાં) પગ નાખેલી વ્યક્તિ હાલવા-ચાલવામાંથી રોકાઈ જાય છે. તેવી રીતે આયુકર્મના ઉદ્યત્ની જીવ પોતાના શરીરમાં મુકરર સમય સુધી ગોધાયેલો રહે છે.

(૬) જેવી રીતે ચિતારો વિવિધ પ્રકારના ચિત્રો બનાવે છે, તેવી રીતે નામ કર્મના ઉદ્યત્ની જીવોના વિવિધ પ્રકારના દેહોની રચના થાય છે.

(૭) જેવી રીતે કુંભાર નાનાં-મોટાં વાસણો બનાવે છે તેવી રીતે ગોત્ર કર્મના ઉદ્યત્ની જીવને ઉચ્ચ કે નીચ કુળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૮) જેવી રીતે ભંડારી (ખાનખી) દાતાને દેતાં અને ભિક્ષુકને લેતાં રોકે છે તેવી રીતે અંતરાય કર્મના ઉદ્યત્ની દાન-લાભાદિમાં બાધા ઊભી થાય છે. આ પ્રમાણે આઠ કર્મના સ્વભાવો છે. *

* આ વિવેચન 'સમણસુત્ત'ના પાના નં. ૨૨-૨૩ ઉપરની પાઠટીપ મુજબનું યથાવત લેવામાં આવેલ છે.

૧૫. મિથ્યાત્વ

જે જીવ મિથ્યાત્વથી ગ્રસ્ત થાય છે તેની દષ્ટિ વિપરીત થઈ જાય છે. જેવી રીતે જ્વરગ્રસ્ત મનુષ્યને મીઠા રસ પણ ગમતો નથી તેવી રીતે એને પણ ધર્મ ગમતો નથી. (૧૫)

જૈન દર્શનમાં સમક્રિત અને મિથ્યાત્વ એ બે શબ્દો ખાસ અર્થમાં વારંવાર આપણી સામે આવે છે. સમક્રિતનો અર્થ છે સત્યને યર્થાથરૂપે સત્ય તરીકે સ્વીકારવું. એનાથી વિપરીત સત્યને અસત્ય તરીકે કે મારીમચડીને વિકૃતરૂપે કે સગવડિયા અર્થઘટનો કરીને માનવું એનું નામ મિથ્યા દષ્ટિ. અહીં ઉદાહરણ દ્વારા એ વાત સમજાવવામાં આવી છે કે જેવી રીતે તાવગ્રસ્ત રોગીને મિષ્ટ પદાર્થો પણ કડવા અને તુરા લાગે છે, તેવી રીતે મિથ્યાત્વને ધર્મવચનો કડવા લાગે છે.

૧૬. બહિરાત્મા

તીવ્ર કષાય-યુક્ત બની મિથ્યાદષ્ટિ શરીર અને જીવને એક માને છે, એ બહિરાત્મા છે. (૧૬)

અહીં શરીર અને આત્માની ભિન્નતાની વાત કહેવામાં આવી છે. દર્શનશાસ્ત્ર ક્ષેત્રે ખાસ કરીને ભૌતિકવાદી અને જડવાદી એવા ચાર્વાકદર્શન સિવાયના ધણાખરા દર્શનોએ પોતપોતાની રીતે શરીરથી ભિન્ન એવા આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે. ચાર્વાકોનું તો સૂત્ર છે કે “ખાઓ, પીઓ અને જીવનમાં વધુ ને વધુ સુખ અને આનંદનો ઉપભોગ કરતા રહો.” – “ઈશ્વર નથી-આત્મા નથી. પરલોક નથી અને મૃત્યુ સાથે બંધી જ બાબતોનો અંત આવી જાય છે. આથી પરલોકની કે પરભવની ચિંતા કરવાની કે લયલીત થવાની જરૂર નથી.”

આ ગાથામાં પણ તીવ્ર કષાયુક્ત અર્થાત્ ક્ષુદ્ર ભોગ-ઉપભોગમાં ડૂબેલાઓ જાણે કે શરીરને જ સર્વસ્વ માનીને જીવે છે, એવે નિર્દેશ છે. 'મિથ્યા દષ્ટિ'નો અહીં અર્થ છે જે મિથ્યાને અર્થાત્ અસતને સત્ય માનીને ચાલે.

૧૭. જન્મ-મરણ

રાગ અને દ્વેષ કર્મના બીજ (મૂળ કારણ) છે. કર્મ મોહથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ જન્મમરણનું મૂળ છે. જન્મમરણને દુઃખના મૂળ કહેવામાં આવ્યા છે. (૧૭)

જન્મનું દુઃખ જન્મ લેનાર મનુષ્યની સ્મૃતિમાં તો હોતું નથી. પરંતુ મૃત્યુનો ભય સર્વસામાન્ય છે. એટલે વાસ્તવમાં તો ભય અને એની સાથે સંકળાયેલ બિનસલામતીની લાગણી સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે એમ કહી શકાય.

વળી, સામાન્ય રીતે તો એવું દેખાય છે કે જન્મ-મરણ દુઃખનું મૂળ હોવાનો વારંવાર ઉપદેશ દેનાર અને સાંભળનાર એ ખન્નેનું લક્ષ્ય તો ફરી પાછું વધુ સારો જન્મ-દેવલોકના મોજશોખો મેળવવા તરફની લોલુપતાભરી દષ્ટિમાં જ સમાઈ જાય છે.

બૌદ્ધ દર્શનમાં 'દ્વાદશનિહાન' મુજબ આવા કાર્યકારણની શંખલામાં ખાર કારણોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને ફરીથી જન્મ લેવાની ઇચ્છાને જ જન્મનું કારણ ગણવામાં આવ્યું છે.

અર્થાત્ જ્યાં સુધી ઇચ્છાઓનો અને તૃષ્ણાઓનો અંત નહીં આવે ત્યાં સુધી ફરી-ફરીને જન્મ હશે જ અને જ્યાં સુધી આવી ફરી-ફરીને જન્મ લેવાની ઇચ્છા સુષુપ્તપણે પણ હશે ત્યાં સુધી મુક્તિની-મોક્ષની આશા વ્યર્થ છે. માત્ર વાક્યાતુર્યભર્યા શબ્દો દ્વારા મોક્ષની ઇચ્છાનું રટણ એ દાંભ માત્ર છે.

૧૮. વિરક્તિ

લાવથી વિરક્ત થયેલો મનુષ્ય શોકમુક્ત બની બ્ય છે. જેવી રીતે કમળના ઊડતું પાંદડું પાણીથી લેપાતું નથી તેવી રીતે સંસારમાં રહ્યો થકો પણ તે અનેક દુઃખોની પરંપરાથી લેપાતો નથી. (૧૮)

સંસારમાં રહેવા છતાં અને સંસારના સર્વસામાન્ય કર્તવ્યને ન્યાય આપતા-આપતાં પણ સંસારથી અર્થાત્ મોહપાશથી નિર્લેપ રહી શકાય છે, એવી સંભાવના અહીં દર્શાવવામાં આવી છે.

સંસારમાં ડગલેપગલે લાભ અને હાનિ તેમજ સુખ અને દુઃખની ગણતરીઓમાં રહીને મોટેભાગે માણસ પોતે જ પોતાની આસપાસ અનેકવિધ દુઃખોની જળ ઊભી કરે છે. પાણીમાં રહેલા કમળપત્રની જેમ સંસારમાં રહીને પણ નિર્લેપપણે જીવવાની કળા જેણે શીખી લીધી હોય એને માટે કોઈ લાભ થવો એ આનંદની બાબત નથી અને કોઈ હાનિ થવી એ અફસોસ કે આઘાતની બાબત નથી. પરિણામે દુઃખોની પરંપરાથી આવો મનુષ્ય મહદ્ અંશે મુક્ત જ હોય છે.

સાંખ્યદર્શન અને વેદાન્તદર્શનમાં આને જીવનમુક્તદશા કહેવામાં આવી છે. એનો અર્થ છે કે જીવનમાં રહ્યા છતાં પણ જેનો મોક્ષ એક અપેક્ષાએ થઈ ચૂક્યો જ છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આવી રીતે જ જીવી ગયા.

૧૯. દશ પ્રકારે ધર્મ

ઉત્તમ ક્ષમા, ઉત્તમ માર્દવ, ઉત્તમ આજ્ઞવ, ઉત્તમ સત્ય, ઉત્તમ શૌચ, ઉત્તમ સંયમ, ઉત્તમ તપ, ઉત્તમ ત્યાગ, ઉત્તમ આકિંચન્ય તથા ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય આ દશ પ્રકારના ધર્મ છે. (૧૯)

ધર્મ શું છે? ધર્મ કોને કહેવાય? જેને ધાર્મિક કહી શકાય એવી વ્યક્તિના જીવનના લક્ષણો શું હોય? —આવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપણને આ ગાથામાંથી મળી રહે છે.

આ દરીદ્રશ લક્ષણો જેનામાં હોય એવી વ્યક્તિના નક્કર દષ્ટાંત દ્વારા એક દર્પણની જેમ પોતાની જાતની ઝાળખ થઈ શકે— પોતે કયાં જિલો છે એનું જ્ઞાન થઈ શકે.

પરંતુ આજે વાસ્તવિકતા શું છે? સત્યનું તો નામનિશાન શોધ્યું જડતું નથી, સંયમને નામે દંભની ખોલખાલા છે, તપ અને સ્વાદ લોહપતા બને સાથોસાથ ચાલી રહ્યાં છે એટલે કે તપનું પરિણામ સ્વાદેન્દ્રીય પર કે વાણી ઉપર સંયમ રૂપે દેખાવું દુર્લભ થઈ પડ્યું છે. બસ આટલું જ; વધુ કંઈ વાત કરવા જેવી જ નથી.

૨૦. ક્ષમા

હું તમામ જીવોને ક્ષમા પ્રદાન કરું છું, તમામ જીવો મને ક્ષમા આપે, તમામ પ્રાણીઓ તરફ મને ગૈત્રીભાવ છે. મને કોઈ સાથે વેર નથી. (૨૦)

જૈન ધર્મમાં આ એક મહત્ત્વની ગાથા છે. અહિંસાને પરમ ધર્મ કહ્યો છે અને સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ અહિંસામાં રાગ-દ્વેષ-ઈર્ષ્યા-વેર વગેરે ઘણી બધી બાબતોનો સમાવેશ થયેલ જ છે. આથી ક્ષમાપનાનો ખૂબ જ મહિમા છે. માત્ર માણસ માણસ વચ્ચે જ નહીં પરંતુ જગતના તમામ જીવો પ્રત્યે ગૈત્રીભાવ રાખવાનું અહીંયા સૂચન છે.

અભણ્યે કે સંજોગવશાત્ કોઈપણ જીવની હિંસા થઈ હોય કે અન્ય કોઈ રીતે દુર્ભાવ થયો હોય તો એ માટે હૃદયપૂર્વકની ક્ષમા માગવાની અને ખીજાઓને ક્ષમા આપવાની વાત આટલી નક્કર અને સૂક્ષ્મરૂપે ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય દર્શનમાં કરવામાં આવી હશે.

જૈનેના સૌથી મહત્ત્વના તહેવાર સંવત્સરીને દિવસે આખા વર્ષ દરમ્યાનના આવા વેરઝેર અને દુર્ભાવિનો અંત વિધિવત્ સંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ દરમ્યાનના સૂત્રો દ્વારા લાવવામાં આવે છે અને ઔપચારિક રીતે પણ અરસપરસ પ્રત્યક્ષ મળીને કે પત્ર દ્વારા આવી ક્ષમાનું આદાન-પ્રદાન થાય છે.

જ્યાં રિવાજ અને વિધિ દાખલ થાય છે ત્યાં જડતા, યાંત્રિકતા અને પછી દંભ દાખલ થઈ જાય છે. પરિણામે આવી સુંદર વાત પણ લગલગ નિષ્પ્રાણ અને કેટલીકવાર તો પોતાની જાતને જ છેતરનારી ન બની જાય એટલી સાવધાની રાખીએ.

૨૧. કુળમદ

આ પુરુષ અનેકવાર ઉચ્ચ ગોત્ર અને અનેકવાર નીચ ગોત્રનો અનુભવ કરી ચૂક્યો છે; એટલા માટે નથી કોઈ હીન કે નથી કોઈ અતિરિક્ત, (એટલા માટે એણે ઉચ્ચ ગોત્રની) ઈચ્છા ન કરવી. (આ પુરુષ અનેક વખત ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્રનો અનુભવ કરી ચૂક્યો છે) આવું જાણ્યા પછી ગોત્રવાદી કોણ હોઈ શકે? કોણ માનવાદી હોઈ શકે ? (૨૧)

૮૪ લાખ યોનિની વાત હિન્દુ ધર્મમાં પણ સર્વસ્વીકૃત છે. જૈન દર્શને જીવવિચારસૂત્રમાં જીવોના અનેક ભેદો અને પ્રભેદોનું ખૂબ જ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. જન્મમરણ અને પુનર્જન્મની ઘટમાળમાં આ રીતે એવી કોઈપણ યોનિ નહીં હશે કે જેમાંથી જીવ પસાર ન થયો હોય. આથી જ આ ગાથા દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્યે જગતમાંના પોતાના ઉચ્ચ કુળ, ઉચ્ચ ગોત્ર કે ઉચ્ચ વર્ણ વિશે અભિમાન કરવું કે ગૌરવ લેવું એ તદ્દન અર્થહીન છે.

આજે પણ વર્ણવ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં અસ્પૃશ્યતા અંગેની સમસ્યાઓ આપણે ત્યાં તેમજ પશ્ચિમના વિકસિત દેશોમાં રંગબેદની સમસ્યા પડકારરૂપે ઊભી જ છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શ્રમણ સંસ્કૃતિ (અર્થાત્ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ) વૈદિક સંસ્કૃતિમાં પ્રવેશેલ વર્ણવ્યવસ્થાની અને ક્રિયાકાંડની જડતા સામે એક પ્રતિક્રિયા અને વિદ્રોહ તરીકે આવી છે. સૌદાતિક દૃષ્ટિએ જૈન દર્શનમાં વર્ણવ્યવસ્થા કે કુળ અને ગોત્રની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ-નીચના ભેદ સંપૂર્ણપણે અસ્વીકાર્ય અને અમાન્ય છે.

૨૨. લોભ

કદાચ સોના અને ચાંદીના કેલાસ - સમા અસંખ્ય પર્વત ઉત્પન્ન થઈ જાય, તો પણ લોભી પુરુષને એથી કશી અસર થતી નથી. (તૃપ્તિ થતી નથી.) કારણ કે ઇચ્છા આકાશ જેટલી અનંત છે. (૨૨)

લોભ અને તૃષ્ણાની વૃત્તિઓની વાત અહીં સાવ સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે મૂકવામાં આવી છે. લોભને થોભ નથી એ કહેવત તો પ્રસિદ્ધ છે. એવું જ તૃષ્ણાઓ-ઇચ્છાઓ વિશે છે. મતુષ્યના જીવનમાં સામાન્ય રીતે ઇચ્છાઓનો કયાંય જાણે કે અંત જ દેખાતો નથી.

સામાન્ય સંસારીઓની તો શું વાત કરવી ? પરંતુ કહેવાતા ત્યાગીઓ-ઐરાગીઓની તૃષ્ણાઓનો શું અંત આવી ગયો છે ?

ત્યાગના નામે પત્ની-પુત્ર-પૌત્રાદિ પરિવારનો ત્યાગ કર્યો તો વળી ખીજ સ્વરૂપે શિષ્ય-શિષ્યાઓનાં ટોળાં ઊભાં કર્યાં !

ધર-જમીન-ગગીરનો ત્યાગ કરીને મંદિરો-મઠો-ઉપાશ્રયો ઊભા કરાવ્યાં !

૨૩. બ્રાહ્મણ કોણ ?

જે પ્રમાણે જળમાં ઉત્પન્ન થયેલ કમળ જળ વડે લેવાતું નથી, તેવી રીતે કામ-લોગના વાતાવરણમાં ઉછરેલ જે મનુષ્ય એનાથી લેવાતો નથી એને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ. (૨૩)

અગાઉ કહેવાયું તેમ વર્ણવ્યવસ્થા સામે વિદ્રોહ તરીકે અને વર્ણવ્યવસ્થાને નામે અન્ય વર્ગોના શોષણ સામે એક પ્રતિક્રિયા અને ક્રાંતિ તરીકે શ્રમણ સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો. આથી જન્મથી નહીં પરંતુ કર્મ થકી વર્ણ નિર્ધારિત કરવા અહીં બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. બ્રાહ્મણ એ છે કે જે સંસારની વચ્ચે-સાંસારિક પ્રલોભનોની વચ્ચે રહીને પણ જળમાં રહેલ કમળની જેમ નિર્લેપપણે રહી શકે છે. અર્થાત્ ગીતાનાં કહેલ અનાસક્તિયોગ મુજબ આસક્તિ રહિત જીવન જીવી શકે એ જ બ્રાહ્મણ છે.

અલખત શ્રમણ સંસ્કૃતિના આગમન બાદ ઉપનિષદોના કાળમાં ઋષિઓએ પણ આવી જ વ્યાખ્યા બ્રાહ્મણની આપી છે — ‘બ્રહ્મ તત્ત્વતે જાણે તે જ બ્રાહ્મણ.’

મહાવીરે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે વર્ણ-જાતિ-કુળ-ગોત્ર એ જન્મ થકી નહીં પરંતુ જે તે વ્યક્તિના કર્મ અનુસાર જ સમજવા :

“કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થવાય છે.

કર્મથી જ ક્ષત્રિય થવાય છે.

કર્મથી જ વૈશ્ય થવાય છે.

કર્મથી જ શુદ્ર થવાય છે.”

૨૪. પરમવિજેતા

દુર્જેય યુદ્ધમાં જે હાજરો યોદ્ધાઓને જીતે છે તેની અપેક્ષાએ જે એકલી પોતાની જાતને જ જીતે છે તેનો એ વિજય પરમ વિજય છે. (૨૪)

યુદ્ધમાં હાજરો અને લાખોની દુરમન સેનાને જીતવી સહેલી છે. પરંતુ પોતાની જાત ઉપર વિજય મેળવવો એ કેટલું કઠિન છે, એ વાત આપણે સૌ જાણીએ છીએ (અને જાણવા છતાં પણ આપણે કદી ગંભીરપણે એને અનુસરતા નથી.)

જૈન તીર્થંકરો માટે 'જિન' શબ્દ વપરાય છે અને એનો અર્થ જ આ ગાથા મુજબનો સ્પષ્ટ છે કે જેણે પોતાના આંતર-શત્રુઓ ઉપર-અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહ-તૃષ્ણાઓ આદિ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. "જૈન" શબ્દ પણ આ જિન ઉપરથી પ્રચારમાં આવ્યો છે. વાસ્તવમાં પોતાને જૈન કહેવડાવવાનો અધિકાર એ જ વ્યક્તિને છે કે જેણે પોતાના આંતર શત્રુઓને જીત્યા હોય.

એવીસસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલ ત્રીસ દેશના સોક્રેટિસે પણ 'know thyself' દ્વારા આ જ વાત ખીજ શબ્દોમાં કહી છે. અહીં પોતાની જાતને જીતવાને બદલે પોતાની જાતને ઓળખવાની વાત છે. ઉપનિષદોના દૃષ્ટા ઋષિઓએ પણ "અહતત્ત્વને જાણે એ જ બ્રાહ્મણ." એવી વ્યાખ્યા દ્વારા આ જ વાત કરી છે. પરંતુ જૈન દર્શન એક વાસ્તવવાદી અને કર્મવાદી દર્શન છે એટલે એક ડગલું આગળ વધીને કહે છે કે માત્ર પોતાની જાતને ઓળખીને ત્યાં અટકવાનું નથી પરંતુ એ ઓળખ પછી કશુંક નક્કર કરવાનું પણ છે; અર્થાત્ નક્કર કાર્ય—આંતર શત્રુઓને જીતવાનું કાર્ય.

૨૫. સર્વનાશ

ક્રોધ પ્રીતિનો, માન વિનયનો, માયા મૈત્રીનો અને લોભ તમામનો નાશ કરે છે. (૨૫)

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારેયમાં લોભ એ સૌથી વિશેષ હાનિકારક હોવાનું અહીં કહેવામાં આવે છે. આનું કારણ

સ્પષ્ટ છે કે લોભ એ મૂળભૂત તૃષ્ણાઓનું જ એક સ્વરૂપ છે. આ તૃષ્ણાઓનું એક સાતત્ય હોય છે. જ્યારે ક્રોધ, માન, માયા વગેરે કષાયોમાં આવેા સાતત્યભાવ નથી હોતો. પ્રમાણ્યમાં ક્ષણિક કે સમયાતરે આ કષાયો માથું ઉંચકે છે.

લોભ એ એક મૂળભૂત વૃત્તિ હોવાને કારણે ક્રોધ, માન, માયા આદિ અન્ય કષાયોને—દુર્ગુણોને જન્મ આપવામાં પણ એ કારણભૂત બને છે.

૨૬. સંતોષ

દ્વામાથી ક્રોધને હણો, નમ્રતાથી માનને જીતો, સરળ સ્વભાવથી માયા ઉપર અને સંતોષથી લોભ ઉપર વિજય મેળવો. (૨૬)

લોભ ઉપર વિજય મેળવવો એ સૌથી પ્રથમ મહત્ત્વનું કદમ છે અને સંતોષ દ્વારા લોભ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાનું અહીં કહેવામાં આવ્યું છે.

સંત તુલસીદાસે પણ કહ્યું છે :

ગોધન-રજધન-વાજધન
ઔર રતનધન ખાન
જય મિલે સંતોષધન
સખ ધન ધૂલ સમાન.

અર્થાત્ જોને સંતોષરૂપી ધન પ્રાપ્ત થયું છે એને માટે અન્ય સાંસારિક બધી જ સંપત્તિ ધૂળ સમાન છે.

એક ગુરુ શિષ્ય કચાંક જઈ રહ્યા હતા. શિષ્ય સહેજ પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. શિષ્યે રસ્તામાં એક સોનામહોરોની ઢગલી જોઈ. સોનામહોરો ઉપાડવાની લાલચ ન થાય એટલે એના ઉપર એણે પગથી ધૂળ નાખી દીધી. ગુરુએ આ જોઈ લીધું અને શિષ્યને કહ્યું, “તને હજી સોનામહોરો અને ધૂળ એ બંને વચ્ચેનો ભેદ દેખાય છે એટલો હજી તારો વૈરાગ્ય કાચો છે.”

૨૭. પરિગ્રહ

પરિગ્રહને કારણે જીવ હિંસા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે, મૈથુન સેવે છે અને અત્યધિક આસક્તિ કરે છે. (આ પ્રકારે પરિગ્રહ પાંચેય પાપોની જડ છે. (૨૭)

જૈન ધર્મે પાંચ પ્રકારના મુખ્ય દોષોની નિવૃત્તિ માટે પાંચ-મહાવ્રતની યોજના કરી છે. આ પાંચમહાવ્રત આ મુજબ છે :

(૧) અહિંસા	(૪) બ્રહ્મચર્ય
(૨) સત્ય	(૫) અપરિગ્રહ
(૩) અચોર્ય	

આ ગાથા દ્વારા પરિગ્રહને પાંચેય પ્રકારના દોષોનું મૂળ ગણવામાં આવ્યું છે. જો વધુ ને વધુ પરિગ્રહ કરવાની-ધન સંપત્તિ વગેરે પ્રાપ્ત કરવાની દોડનો અંત આવે તો હિંસા, અસત્ય કે ચોરીના દોષ વહોરવાનું લાગ્યે જ બને.

પ્રતિક્રમણમાં બાર અતિચારના સૂત્રમાં આ પાંચેય પ્રકારના દોષોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. માત્ર સ્થૂળ રીતે નહીં પરંતુ સૂક્ષ્મ રીતે પણ પોતાના ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ ખાતર મનુષ્ય નિરંતર આવી અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓમાં સદા ઘેરાયેલો રહે છે.

૨૮. દયા

જીવનો વધ આપણા પોતાનો જ વધ છે. જીવ ઉપર દયા રાખવી એ આપણા પોતાના ઉપર દયા રાખવા બરાબર છે. એટલા માટે આત્મહિંસા (આત્મકામ) પુરુષોએ તમામ પ્રકારની જીવહિંસાનો ત્યાગ કર્યો છે. (૨૮)

‘આત્મવત્ સર્વં ભૂતેષુ’ એવા સર્વસામાન્ય ભારતીય તત્ત્વ-જ્ઞાનનું સૂત્ર અહીં પણ જોવા મળે છે. અર્થાત્ જોણે આત્માનું

યથાર્થ સ્વરૂપ જ્ઞાણી લીધું છે એને માટે હિંસા અશક્યવત્ જ બની જાય. અહીં ખીજ એક મહત્ત્વની વાત પણ સૂચિત થાય છે. “જીવ ઉપર દયા રાખવી એ આપણા પોતાના ઉપર દયા રાખવા બરાબર છે.” ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો અહિંસા એ એક ભાવ છે અને અહિંસાભાવનું ઉદ્ગમસ્થાન કરુણા થકી જ હોય. જ્યાં કરુણા હશે ત્યાં અન્ય જીવોનું સહેજ દુઃખ જોઈને પણ વ્યક્તિ પોતે એ જ દુઃખનો અનુભવ કરશે.

જ્યાં હૃદયમાં કરુણા પ્રસરેલી નથી અને સ્વભાવમાં ડગલે પગલે નિષ્કુરતા છે ત્યાં અહિંસાને નામે આઠમ ચૌદસના લીલોતરીના ત્યાગ જેવા પ્રતો એ દંભ છે, -તીર્થી કરોની વાણીની હાંસી ઉડાવવા બરાબર છે.

૨૯. અહિંસા

જિનેશ્વર દેવે કહ્યું છે - રાગ વગેરેની અનુત્પતિ અહિંસા છે અને એની ઉત્પતિ હિંસા છે. (૨૯)

‘અહિંસા પરમો ધર્મ’ એ સૂત્ર જૈન ધર્મનો પાયો છે. પરંતુ આ હિંસા માત્ર સ્થૂળ હિંસાની નિવૃત્તિથી પૂરી થઈ જતી નથી. જૈન સૂત્રોમાં વારંવાર કહેવાયું છે કે કર્મબંધનમાં ભાવ એ મુખ્ય વાત છે. અહીં અહિંસાનો મર્ગ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે અને કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં સુધી રાગદ્વેષમાંથી મુક્ત ન થવાય ત્યાં સુધી બાહ્ય રીતે કશી હિંસા ન આવરવા છતાં એવા રાગદ્વેષથી સતત ઘેરાયેલો મનુષ્ય હિંસક જ છે—હિંસા આવરી રહ્યો છે.

વળી સામાન્ય સંસારીઓ સંસારિક સ્વાર્થવશ રાગ-દ્વેષમાં તણાતા હોય એ તો કંઈક સમજી શકાય એવી વાત છે. પરંતુ આત્મકલ્યાણ અર્થે સંસારનો ત્યાગ કરીને અત્યંત કઠોર અને

તપોમય જીવન જીવનાર પણ જ્યારે ધર્મને નામે પોતાના અહમ સંતોષવા અને સત્તા ભોગવવા રાગ-દ્વેષ આદિ કષાયોનો આશ્રય લેતા રહે ત્યારે તીર્થંકરોની વાણી સાંભળવા-સમજવા કયાં જવું ?

૩૦. મૃત્યુ

આ મારી પાસે છે અને આ મારી પાસે નથી તથા આ મારે કરવું છે અને આ નથી કરવું - આ પ્રમાણે મિથ્યા બકવાસ કરનાર પુરુષને ઉઠાવી લેવાના સ્વભાવ-વાળો, કાળ ઉઠાવી લે છે. (૩૦)

જીવનની ક્ષણભંગુરતા, તૃષ્ણાઓની વ્યર્થતા અને મોહગ્રસ્ત મનુષ્યની બેહોશીભરી આંધળી દોટનું અહીં દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે.

માણસ સતત જાણે કે કદી મૃત્યુ પામવાનો જ ન હોય એમ ભવિષ્ય માટેની યોજનાઓ કરતો રહે છે. સાવ સીધી સાદી વાસ્તવિકતા એ છે કે જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનો ફાસલો એક ક્ષણ માત્રનો છે. માણસ ધરાદાપૂર્વક એને નજર અંદાજ કરતો રહે છે. રોજ-રોજ આ વાસ્તવિકતાનું સ્મરણ કરાવતા અનેક આધ્યાત્મિક પ્રવચનો સાંભળવા છતાં, ધ્યાન અને યોગને નામે ચાલતી અનેક શિબિરોમાં આંટાફેરાઓ કરવા છતાં, અનેક ધર્મગ્રંથો અને ફિલસૂફીઓનું વાંચન કરીને પણ મનુષ્ય પોતે સ્વેચ્છાએ ઓઠી લીધેલ આ બેહોશીમાંથી બહાર આવવા તત્પર નથી.

૩૧. શાસ્ત્રાભ્યાસ

વ્યક્તિને જ્ઞાન અને ચિત્તની એકાગ્રતા અધ્યયન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. એ પોતે ધર્મમાં સ્થિર થાય છે અને ધીજીને પણ સ્થિર બનાવે છે, તેમજ અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને એ શ્રુતસમાધિમાં લીન બની જાય છે. (૩૧)

અધ્યયન અને શાસ્ત્રાભ્યાસનો મહિમા અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ ચિત્તની એકાગ્રતા અને જ્ઞાન માર્ગનું સાધન પણ શાસ્ત્રાભ્યાસને ગણવામાં આવ્યું છે.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આજકાલ અનેક ગ્રંથો અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને ધર્મસલાઓ ગજવનારા મોટેભાગે પ્રત્યક્ષ-અપ્રત્યક્ષ રીતે ઉત્તમ ગ્રંથોના વાચનને વ્યર્થ ગણાવીને પોતાના શ્રોતાએ તેમજ અનુયાયીઓને જડ ક્રિયાકાંડોમાં જ રવ્યાપવ્યા રાખે છે.

મહાવીરે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે :

“પદ્મં નાણું,
તથો દયા.”

અર્થાત્ પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી જ દયા.

દેખીતું જ છે કે જેને જ્ઞાન નથી, યોગ્ય-અયોગ્યનો નિર્ણય કરવાનો વિવેક નથી એવી વ્યક્તિ કશુંક સત્કર્મ કરવા જશે તો પણ પરિણામ ધાતક અને હાનિકારક આવે એવો સ્પષ્ટ સંભવ છે.

ધર્મને જ નામે આજે જે ગૈમનસ્ય, ઈર્ષ્યા અને લડાઈઓ કૂલ્યાં-કાલ્યાં છે એ શું સૂચવે છે!

૩૨. હુ-મારું

આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણવાવાળો તથા પરકીય (આત્મ-વ્યતિરિકત) ભાવોને જાણવાવાળો એવો કયો જ્ઞાની હશે જે “આ મારું છે” એવું કહેશે. (૩૨)

કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, રાગ, દ્વેષ આદિ સાંસારિક આસક્તિઓમાં રૂપેલાઓનું આખું જીવન જ “આ મારું—આ પરાયું” વગેરે અજ્ઞાનમૂલક ખેંચાખેંચીમાં વેડફાય છે. વળી, આને કારણે સામાજિક-આર્થિક સ્તરે પણ ભારે વિષમતાઓ અને સંઘર્ષો જન્મે છે. સમાજમાના મોટાભાગના ગંભીર ગુનાઓ પણ આ પરિસ્થિતિઓની નીપજ છે.

‘અમારો-ધર્મ’ — ‘અમારો સંપ્રદાય’ — ‘અમારા ગુરુ’ — ‘અમારા અનુયાયીઓ’ — ‘અમારા શાસ્ત્રો’ જેવા અંધાપાથી મુક્ત, સમષ્ટીની દષ્ટિએ જેવાવાળા અને વિચારનારાઓ કયાં શોધવા ?

૩૩. સ્વ-ભાવ

હું એક છું, શુદ્ધ છું, મમતા રહિત છું તથા જ્ઞાનદર્શનથી પરિપૂર્ણ છું. પોતાના આ શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિત અને તન્મય બની હું આ બધા (પરકીય ભાવો)ને ક્ષાય કરું છું. (૩૩)

પ્રત્યેક ધર્મ કે દર્શનનો આરંભ પોતાની જાતની ઓળખથી થાય છે અને આ પોતાની જાતની ઓળખ દ્વારા એવું જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે કે અંતિમ લક્ષ્ય મુક્તિને-નિર્વાણને-મેક્ષને પામી શકાય.

આ ગાથામાં આત્માની સ્પષ્ટ પરિભાષા કરવામાં આવી છે. શુદ્ધ સ્વરૂપે આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, એક્ય પૂર્ણ છે (Unity), અને મમત્વથી પૂર્ણપણે મુક્ત છે. આ આત્મતત્ત્વની ઓળખ માટે આત્મદ્રવ્ય-અનાત્મદ્રવ્ય વચ્ચેનો ભેદ સતત નજર સામે રાખવાનો છે. એ તો દેખીતી વાત છે કે જ્યાં સુધી અનાત્મદ્રવ્યના વળગણોનો (પરકીયભાવ) અંત ન આવે ત્યાં સુધી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પામી શકાય નહિ.

૩૪. ધર્માચરણ

અભવ્ય જીવ જો કે ધર્મમાં વિશ્વાસ રાખે છે, એની પ્રતીતિ કરે છે, એમાં રુચિ રાખે છે, એનું પાલન ચણુ કરે છે છતાં એ બધું ધર્માચરણ લોગનું નિમિત્ત છે એમ સમજી કરે છે, ધર્મક્ષયનું કારણ સમજીને નથી કરતો. (૩૪)

જૈન ધર્મ અનુસાર જીવો એ પ્રકારના છે—ભવિ અને અભવિ. ભવિ જીવો એ છે કે જન્મ-જન્મમાંતરે પણ જીવ્યોનો મોક્ષ નિશ્ચયપણે થવાનો જ છે. અભવિ જીવો એવા જીવ છે કે જીવ્યોનો જન્મ-જન્મમાંતરે પણ મોક્ષ થવાનો જ નથી.

દાન કરવાથી ખીજા જન્મમાં વધુ સંપત્તિ મળશે—તપ કે અન્ય ધર્મનુષ્ઠાનો કરવાથી પુણ્યકર્મ બંધાશે અને દેવલોકના ઉત્તમ સુખો પ્રાપ્ત થશે એમ સમજીને મોટેલાગે આજે લોકોના ટોળેટોળાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં વળ્યા છે. હકીકતમાં આમાં ધર્મવૃત્તિનું નહીં પરંતુ લોભ, તૃષ્ણાઓ, પરિગ્રહવૃત્તિ અને લાલસાઓનું જ દર્શન થાય છે. આ બધી અત્યંત અધમ વૃત્તિઓને પંપાળીને ઉત્તેજિત કરનારા માર્ગદર્શકો અને ઉપદેશકોનો પણ તોટો નથી.

આંધળો આંધળાને દોરે ત્યારે પરિણામ શું આવે ?

જૈન દર્શનમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિ અર્થે શુભ કર્મ અને અશુભ કર્મ એ બંનેનો સંપૂર્ણ ક્ષય અનિવાર્ય છે. અશુભ કર્મની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખીને શુભ કર્મોના નામે કહેવાતી ધર્મ પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાનારને મોક્ષ અપતો જ નથી પરંતુ માત્ર ખીજા જન્મમાં વધુ કામભોગો અપે છે.

૩૫. પુણ્યેઞ્છા

જે પુણ્યની ઇચ્છા કરે છે એ સંસારની જ ઇચ્છા કરે છે. પુણ્ય સદ્ગતિનો હેતુ (જરૂર) છે, પરંતુ નિર્વાણ તો પુણ્યના ફાયથી જ થાય છે. (૩૫)

કર્મ અને કર્મફળના સિદ્ધાંત અનુસાર પ્રત્યેક કર્મનું ફળ તો અવશ્ય ભોગવવાનું જ રહે છે. પુણ્ય એટલે કે શુભ કર્મનું ફળ દેખીતી રીતે સુખ ભોગવવારૂપે મળવાનું છે એટલે પુણ્યની ઇચ્છા કરનારના મનમાં વધુ ને વધુ સુખ ભવિષ્યમાં મેળવવાની લાલસા અને લોભુપતા જ હોય છે. અર્થાત્ પુણ્યની ઇચ્છા રાખનાર ફરી ફરીને

જનમની એટલે કે સંસારની જ ધ્રુવ્છા રાખે છે. જ્યાં મોક્ષની ધ્રુવ્છા જ નથી, ફરી ફરી સંસાર ભોગવવાની જ ધ્રુવ્છા છે ત્યાં મુક્તિ ક્યાંથી હોય ? પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ એ બન્નેનો અંત એટલે જ મોક્ષ.

૩૬. સુવર્ણ-પિંજર

પુરુષને બંને ઊંડીઓ બાંધે છે-બલે પછી એ ઊંડી સોનાની હોય કે લોખંડની હોય. આ પ્રમાણે જ જીવને એના શુભ-અશુભ કર્મો બાંધે છે. (૩૬)

મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે શુભ કર્મોને પણ અહીં બંધનરૂપ ગણાવ્યા છે.

પોપટને લોખંડના પાંજરામાં પૂરો કે સોનાના પાંજરામાં પૂરો એથી પોપટના બંધનઅસ્ત જીવનમાં કશો જ ફેર પડતો નથી. સોનાની છરીને પણ પેટમાં હુલાવવાથી મૃત્યુ જ થવાતું છે.

શુભ કર્મોની સાથેસાથ અશુભ કર્મોની પ્રવૃત્તિઓને તાત્કાલિક રોકવાની વાતને જે હિંમતપૂર્વક કહેવામાં નહીં આવશે તો કહેવાતા શુભ કર્મો સોનાની ઊંડીઓ બનીને વ્યક્તિની અને સમાજની અધોગતિ જ કરશે.

૩૭. ચાર પુરુષાર્થ

મનુષ્ય જ્ઞાનથી જીવાદિ પદાર્થોને જાણે છે, દર્શનથી એમાં શ્રદ્ધા કેળવે છે, ચારિત્રથી (કર્મસિવનો) નિરોધ કરે છે, અને તપથી વિશુદ્ધ બને છે. (૩૭)

જુદા જુદા ધર્મો અને દર્શનોએ પોતપોતાની રીતે સંક્ષિપ્તમાં સુંદર જીવન જીવવા માટેનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. આ રીતે બાઈબલના દસ આદેશો (Ten Commandments) છે; બૌદ્ધ દર્શનમાં અષ્ટાંગ માર્ગ છે, પાતાંજલ યોગદર્શનમાં અષ્ટાંગ યોગ છે; ઈસ્લામમાં

નમાઝ અને ખેરાત અર્થાત્ બંદગી અને દાનને પાયાનું કર્તવ્ય ગણવામાં આવ્યું છે. એ રીતે એમ કહી શકાય કે જૈનદર્શનને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર્ય અને તપ એ ચાર સાધનોને જીવન માટે પથદર્શક ગણાવ્યા છે.

અહીં જ્ઞાનનો અર્થ છે જીવ-અજીવ આદિ જગતના પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું, એટલે કે આત્મદ્રવ્ય અને અનાત્મદ્રવ્ય વચ્ચેના ભેદને પારખવા. દર્શન દ્વારા જીવનની ક્ષણભંગુરતાને સમજીને શ્રદ્ધા કેળવવી અને અનાત્મદ્રવ્ય પ્રત્યેની આસક્તિથી મુક્ત થવાનું લક્ષ્ય રાખવું. આપણે અગાઉ વારંવાર જોઈ ગયા કે જૈન ધર્મમાં કર્મ અને કર્મફળનો સિદ્ધાંત કેન્દ્રમાં છે એટલે કે કર્મુંક નક્કર આચરણ કર્યા વગર ચાલે જ નહીં. અર્થાત્ જ્ઞાન અને દર્શન દ્વારા જે સમજ પ્રાપ્ત થાય એ અનુસારનું ચારિત્ર્ય નવા કર્મોના બંધનથી આત્માને અળગો રાખે. આમ છતાં પૂર્વસચિત કર્મોની સમસ્યા તો ઊભી જ રહે છે, અને એ માટે અહીં તપ દ્વારા વિશુદ્ધ થવાની વાત છે.

૩૮. અજ્ઞાન

(ત્રણેય એકબીજાના પૂરક છે એટલા માટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે) ચારિત્ર વિનાનું જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન વિનાનું મુનિપણું અને સંયમ વિનાનું તપશ્ચરણ નિરર્થક છે. (૩૮)

અહીં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય એ ત્રણેય એકબીજાના પૂરક હોવાની વાત સુંદર રીતે દર્શાવવામાં આવી છે. જ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો કોઈ કરે પણ જે ચારિત્ર્યનું ઠેકાણું ન હોય તો એનો શું અર્થ? એવી જ રીતે બાહ્યાચારથી મુનિપણું હોય તો પણ સમ્યક્-દર્શન વિનાનું મુનિપણું પોકળ જ બની રહે છે. અહીં વધુમાં કહેવાયું છે કે “સંયમ વિનાનું તપ નિરર્થક છે.” આ વાતને બરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે.

સંયમનો અર્થ છે વૃત્તિઓ ઉપર પોતાનો સહજ અંકુશ. વૃત્તિઓનું પરાણે બળપૂર્વક દમન કરવું એ એક બાબત છે પરંતુ તરવાર્થને સમજીને વૃત્તિઓ ઉપર વિનય પ્રાપ્ત કરીને સંયમનું સહજ સ્વભાવથી હોવું એ જુદી વાત છે. ગમે તેવું કઠોર બાહ્ય તપ (દા. ત., લાંબા કાળના નિર્જળા ઉપવાસ.) કર્યા પછી પણ જે સ્વાદની લોભુપતા એવી ને એવી ઉછાળા મારતી હોય તો આવા તપની વ્યર્થતા જ સમજવી પડે. અર્થાત્ તપ એ સાધન છે અને સંયમ એ લક્ષ્ય છે—સાધ્ય છે. માત્ર સાધનને જડપણે વળગી રહેવાથી સાધ્ય ચૂકી જવાશે.

૩૯. અંધપંગુ ન્યાય

જેવી રીતે વગડામાં પાંગળો અને આંધળો મળ્યા અને બંનેના પારસ્પરિક સંપ્રયોગથી (વગડામાંથી નીકળી) બંને નગરમાં પ્રવિષ્ટ થયા તેવી રીતે કહેવામાં આવે છે કે જ્ઞાન અને ક્રિયાના સંયોગથી જ ફલ પ્રાપ્તિ થાય છે. એક ઘૌડાથી રથ ચાલતો નથી. (૩૯)

ક્રિયા વગરના જ્ઞાનની વ્યર્થતા અહીં દર્શાવવામાં આવી છે. અહીં ક્રિયાને આચરણના (Action) અર્થમાં સમજવી. જ્ઞાનને અર્થ અને હેતુ જ છે કે સારાસારની વિવેક દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય અને જે પછી વ્યક્તિનું આચરણ એ મુજબનું ન હોય તો આવું જ્ઞાન એ માત્ર પોપટીયું જ્ઞાન છે; લોકો ઉપર છાપ પાડવા—પ્રભાવ પાડવા કે પોતાની વાહવાહ કહેવરાવવાના હેતુનું આ જ્ઞાન છે. ગમે તેવી છટાદાર રીતે આચરણ વગરનો આવો જ્ઞાની ઉપદેશ આપશે તો પણ એ ઉપદેશની અસર શ્રોતા ઉપર પડે નહીં અને મોટેભાગે શ્રોતાઓ પણ આવા આકર્ષક વ્યાખ્યાનો એક પ્રકારનું

મતોરંજન માણુવા જ સાંભળે છે. વક્તાનો એ રીતે અહમ્ સંતોષાય છે અને શ્રોતાઓને આજ્ઞના કંટાળાભર્યા જીવનમાં સમય પસાર કરવાનું અને ધર્મને નામે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું સાધન મળે છે એટલું જ.

૪૦. અકર્તાભાવ

કોઈક તો વિષયોનું સેવન કરતા હોવા છતાં સેવન કરતા નથી અને કોઈ સેવન ન કરતા હોવા છતાં વિષયોનું સેવન કરે છે. જેવી રીતે કોઈ પુરુષ વિવાહાદિ કાર્યોમાં લાગ્યો રહ્યો હોવા છતાં પણ એ કાર્યનો સ્વામી નહીં હોવાથી કર્તા નથી ગણાતો. (૪૦)

આ ગાથાનો અર્થ ખૂબ જ વિવેકપૂર્વક અને ઊંડાણથી સમજ લેવા જેવો છે. અહીં મુખ્ય વાત અગાઉ વારંવાર કહેવાય છે એવી પાણીમાં રહ્યા છતાં કમળ નિર્લેપ રહે છે એવા પ્રકારના જીવનની અર્થાત્ સંસારમાં રહ્યા છતાં આસક્તિ વગર જીવવાની વાત છે. જનક રાગનું દૃષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ જ છે. રાજકાજમાં વ્યસ્ત અનેક સુખ, સગરડો અને સમૃદ્ધિ વચ્ચે રહેતા છતાં કમળની જેમ સંપૂર્ણ અનાસક્ત એવું જીવન જનક રાગનું હતું. ભગવદ્ગીતામાં અનાસક્તિ-યોગની વાતનો સાર પણ આ જ છે.

અર્થાત્ કર્તાવ્યરૂપે આવી પડેલાં સાંસારિક કર્મો કરતા રહે. અને આવા કર્મ ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વગર જ અર્થાત્ ફળની આસક્તિ વગર કરે.

આ ગાથા વાંચીને રખે કોઈ પોતાને વિશે જ ભ્રમણામાં રહે. સામાન્ય રીતે કાજળની કોટડીમાં રહીને કાજળનો ડાઘ ન પડે એ રીતે જીવવું ભારે કઠિન હોય છે અને એકલા માટે જ ત્યાગ-તપ અને સંયમનો માર્ગ ઉપદેશવામાં આવ્યો છે.

૪૧. અનાસક્ત

જે સમસ્ત કર્મક્રમોમાં અને સંપૂર્ણ વસ્તુધર્મોમાં કોઈપણ પ્રકારની આકાંક્ષા નથી રાખતો એને નિષ્કાંક્ષ સમ્યગદષ્ટિ સમજવો જોઈએ. (૪૧)

જે સત્કાર, પૂજા અને વંદના સુદ્રાં પણ નથી આહતો એ કોઈની પણ પ્રશંસાની અપેક્ષા કેવી રીતે કરે? (૪૨)

હુ યોગી! અગર જો તું પરલોકની આશા કરે છે તો ખ્યાતિ, લાભ, પૂજા અને સત્કારાદિ શા માટે આહે છે? શું એથી તને પરલોકનું સુખ મળશે? (૪૩)

અહીં આસક્તિએના ત્યાગની વાત છે. સામાન્ય સાંસારિક આસક્તિઓ અને તૃષ્ણાઓમાંથી તો કદાચ બાહ્ય-તપ-ત્યાગ આદિ દ્વારા મુક્ત થવાના પ્રયત્નો માણસ સહેલાઈથી કરી શકે. પરંતુ મન તો મર્કટ-વાંદરા જેવું છે. એનો મૂળ સ્વભાવ બદલે એ તો કોઈક વીરલા માટે જ શક્ય હોય. એટલે સાંસારિક બાબતોના ત્યાગ પછી સત્કાર, પૂજા, પ્રશંસા, પોતાને લોકો વંદન કરે અને મહાત્મા (૧) સમજે એવી વૃત્તિઓનું જોર બમણા વેગે ઊછાળા મારે છે. આ ગાથાઓ દ્વારા સ્પષ્ટપણે ચેતવણી આપવામાં આવી છે કે યોગી પણ જો માન-સન્માન-પ્રશંસા-સત્કાર આદિની મોહબળમાં રાચશે તો જે પરલોકના સુખ માટે એણે આવું કઠોર જીવન સ્વીકાર્યું છે એ સુખ એને મળનાર નથી. અર્થાત્ સદ્ગતિને બદલે દુર્ગતિ જ એના માટે નિર્મિત છે.

૪૨. અપ્રમાદ

તું મહાસાગર તો પાર કરી ગયો છે તો પછી કિનારા પાસે પહોંચીને કેમ ઊભો છું? એને પાર કરવામાં શીઘ્રતા કર. હે ગૌતમ ! ક્ષણભરનો પણ પ્રમાદ ન કર. (૪૪)

તીર્થંકરોની સમગ્ર વાણીને જો માત્ર એ જ શબ્દોમાં વર્ણવવી હોય તો એ એ શબ્દો છે સમતા અને અપ્રમાદ. આથી જ મહાવીર પોતાના શિષ્ય ગૌતમને વારંવાર ચેતવે છે, “હે ગૌતમ ! ક્ષણભરનો પણ પ્રમાદ ન કર.”

અહીં ઉદાહરણ પણ સુંદર આપવામાં આવ્યું છે. અનેક તોફાની મહાસાગરો પાર કરીને કિનારા બાગળ જ અટકવાની કે ડૂબવાની સંભાવના પ્રત્યે સાવધ કરવામાં આવ્યા છે. સાધક માટે નિરંતર-ક્ષણેક્ષણની જાગૃતિ માત્ર આવશ્યક જ નહીં, પરંતુ અનિવાર્ય છે. જેવી રીતે જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનો ફાસલો માત્ર એક ક્ષણનો જ હોય છે, જેવી રીતે સો પગથિયાં ભારે પરિશ્રમપૂર્વક ચડયા પછી એક ક્ષણની પણ ખેદકારી ઠેઠ નીચે સુધી પતન કરાવી શકે છે તેવી જ રીતે વર્ષોની કઠોર સાધના માત્ર એક ક્ષણની મોહનિદ્રાથી નષ્ટ થઈ શકે છે એવા અનેક દૃષ્ટાંતો આપણા શાસ્ત્રોમાં તો છે જ, પરંતુ આપણી આસપાસના જીવનમાં પણ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ-અનુભવી શકીએ છીએ-ખીજે બહાર જોવાની શું જરૂર છે? આપણા મનને ઝોળખતાં-તપાસતાં રહીએ તો પણ ધણું છે.

કણનો પણ વિવેક અને ક્ષણનો પણ વિવેક એ સુંદર જીવન જીવવા માટેનો અચૂક માગ છે.

૪૩. શાસ્ત્રશરણુ

જેવી રીતે દોરી પરોવેલી સોય પડી ગયા પછી ખોવાઈ જતી નથી એવી રીતે સસૂત્ર અર્થાત્ શાસ્ત્રજ્ઞાન-યુક્ત જીવ સંસારમાં હોવા છતાં નાશ પામતો નથી. (૪૫)

શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય અને એ મુજબનું જીવન-આચરણ પણ હોય એ વાત તો દુર્લભ જ હોય પરંતુ અહીં શાસ્ત્રજ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ગ્રીક તત્ત્વચિંતક સોક્રેટિસે પણ જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારીને કહ્યું છે, “Knowledge is Virtue.” અર્થાત્ જે માર્ગને જાણે છે એ મોડો-વહેલો, જ્યારે પણ ચાલવાનું શરૂ કરશે ત્યારે એ લક્ષ્યને પહોંચશે; પરંતુ જે માર્ગને કે લક્ષ્યને જાણતો જ નથી એ તો સદા વ્યર્થપણે અટવાતો જ રહેશે

અલગત અહીં અપેક્ષાએ આ સમજવાનું છે, આના ચકી આચરણનું મહત્ત્વ જરા પણ ઓછું થતું નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન ન હોવા છતાં સુંદર અને સદાચારપૂર્વકનું જીવન જીવનારા ઘણા હોઈ શકે છે.

૪૪. પિંડે-બ્રહ્માંડે

જે એક આત્માને જાણે છે એ તમામ (જગત)ને જાણે છે. જે તમામને જાણે છે એ એકને જાણે છે. (૪૬)

‘પિંડે સો બ્રહ્માંડે’ એવું પ્રસિદ્ધ સૂત્ર અહીં થોડાક જુદા શબ્દોમાં કહેવાયું છે. આજનું ભૌતિક વિજ્ઞાન પણ હવે કંઈક આવી જ વાત કહે છે. સુવર્ણ હોય કે પથ્થર હોય પણ એના અંતિમ અણુની મૂળભૂત રચના કે સ્વરૂપમાં કશો ભેદ હોતો નથી.

જૈન દર્શને આત્મદ્રવ્ય અને અનાત્મદ્રવ્ય વચ્ચેનો ભેદ સમજવા ઉપર વારંવાર ભાર મૂક્યો છે. આત્માના સ્વરૂપને અને કર્મના

પુદ્ગલોના સ્વરૂપને જે જાણી લે છે—સમજી લે છે એને માટે ખીજું કશું જ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી.

અગાઉ પણ એક ગાથામાં કહેવાયું છે અને પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ પણ વારંવાર કહ્યું છે કે બાહ્ય જગતને—એના રહસ્યને જાણવાનું તેા સહેલું છે; પરંતુ પોતાને જાણવો એ સૌ પ્રથમ મહત્ત્વનું છે. અર્થાત્ પોતાની જાતની ઝોળખ એ મોક્ષમાર્ગને આરંભ છે—પ્રથમ કદમ છે.

૪૫. જ્ઞાન અને આચરણ

જેવી રીતે માર્ગનેા જાણકાર ધારેલ દેશમાં જવા માટે સમુચિત પ્રયત્ન ન કરે તેા તે ત્યાં સુધી પહોંચી શકતો નથી અથવા અનુકૂળ પવનના અસાવમાં નૌકા ઇચ્છિત સ્થાન સુધી પહોંચી શકતી નથી તેવી રીતે શાસ્ત્રો દ્વારા મોક્ષમાર્ગને જાણી લીધા પછી પણ સત્ક્રિયાથી રહિત જ્ઞાન ઇષ્ટ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરાવી શકતું નથી. (૪૭)

જેવી રીતે અંધની આત્રજ લાખ્ખો કરોડો દીવા સળગાવવા વ્યર્થ છે તેવી રીતે ચારિત્રશૂન્ય પુરુષનું વિપુલ શાસ્ત્રાધ્યયન પણ અર્થહીન છે. (૪૮)

ચારિત્ર-સંપન્નનું અદ્વયમાં અદ્વય જ્ઞાન પણ ઘણું કહેવાય અને ચારિત્રવિહિનનું ઘણું શ્રુતજ્ઞાન પણ નિષ્ફળ છે. (૪૯)

અહીં ચારિત્ર્યનું—આચરણનું મહત્ત્વ વિસ્તારથી અને ઉદા-હરણો દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સુસ ગુરુને લાંબા લાંબા પ્રવચનો દ્વારા ઉપદેશ આપવાની જરૂર પડતી નથી. એ તેા પોતાના

આચરણ દ્વારા અને જીવન દ્વારા જ ધણું બધું મૌનપણે કહી શકે છે. આચરણ વિનાનું શુષ્ક શાસ્ત્રજ્ઞાન તો માત્ર બૌદ્ધિક કસરત બની રહે છે, અને વાદવિવાદો અને વિતંડાવાદોમાં જીવન નિરર્થક વેડકાઈ જાય છે. સેંકડો શાસ્ત્રગ્રંથોના અધ્યયન કરતાં થોડુંક પણ આચરણ બહેતર છે.

૪૬. ધ્યાનમાર્ગ

જિનદેવના મત પ્રમાણે આહાર, આસન તથા નિદ્રા પર વિજય પ્રાપ્ત કરી ગુરુકૃપા વડે જ્ઞાન મેળવી નિષ્પત્તમાનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. (૫૦)

આ ગાથામાં ત્રણ મુદ્દાઓ ખાસ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે :
એ છે (૧) સંયમ, (૨) ગુરુકૃપા અને (૩) નિષ્પત્તમાનું ધ્યાન.

સંયમમાં મિતાહાર અને સાત્ત્વિક આહારનું મહત્ત્વ દરેક ધર્મોમાં અને સાધના માર્ગોમાં સ્વીકૃત જ છે. સ્થિર આસન આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ખાલ જગત તરફ દોડતી અટકાવે અને અંતમુખી કરવામાં સહાયરૂપ થાય છે. એને ખીજ અર્થમાં લઈએ તો વ્યર્થની દોડા-દોડ ઉપર અંકુશ મુકવાની વાત પણ એમાં સમાવિષ્ટ છે. આહાર સિદ્ધિ અને આસનસિદ્ધિ સ્વયં નિદ્રા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાવશે.

હવે ખીજ વાત ગુરુકૃપાની છે. અહીં જ્ઞાન માટે ગુરુકૃપાનું મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ભારતીય ધર્મ-સંપ્રદાયોમાં ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાની પ્રણાલી સદીઓથી ચાલતી આવી છે. વ્યાવહારિક શિક્ષણ માટે પણ અનેક જુદા જુદા નિષ્ણાત શિક્ષકોની શાળા-કોલેજોમાં આવરયકતા પડે છે. એ રીતે જ ધાર્મિક આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન માટે ગુરુ અને ગુરુકૃપાનું મહત્ત્વ સ્વયંસિદ્ધ જ છે. અલખત ગુરુ કેવો હોવો જોઈએ એ બાબતમાં અત્યંત સાવધાની વર્તવાની જરૂર છે. એ મટેનું-ગુરુની યોગ્ય માટેનું પ્રારંભિક

પગથિયું એટલું જ હોઈ શકે, કે જે ઉપદેશ એ આપી રહ્યા છે એ મુજબનું એમનું પોતાનું જીવન છે કે કેમ ?

હવે સૌથી મહત્વની વાત નિઘ્નત્માનું ધ્યાન કરવાની છે. સંયમ દ્વારા પ્રમાદ ઉપર કાબુ મેળવીને પછી ગુરુકૃપા દ્વારા શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવવાનું છે અને એ જ્ઞાન અનુસાર પોતાની જાતની ઓળખ અર્થાત્ આત્મધ્યાનનો માર્ગ અહીં સૂચવવામાં આવ્યો છે.

૪૭. તૃષ્ણા

અપરિમિત પરિગ્રહ અનંત તૃષ્ણાનું કારણ છે. એ બહુ જ હોષયુક્ત છે તથા નરક ગતિનો માર્ગ છે. એટલા માટે પરિગ્રહ-પરિમાણાભુવતી વિશુદ્ધચિત્ત શ્રાવકે ક્ષેત્ર-મકાન, સોના-ચાંદી, ધન-ધાન્ય, દ્વિપદ-ચતુષ્પદ તથા ભંડાર (સંગ્રહ) વગેરે પરિગ્રહના અંગીકૃત પરિમાણનું અતિક્રમણ ન કરવું જોઈ એ. (૫૧)

વધારે પડતા પરિગ્રહને અહીં અનંત તૃષ્ણાનું કારણ કહ્યું છે. આમ તો તૃષ્ણાએને કારણે પરિગ્રહ પાછળની દોડ એવું દેખાય છે પરંતુ આ એક વિષયક છે. એકવાર પરિગ્રહની લાલસામાં સપડાયા પછી તૃષ્ણાઓ પણ વધતી જ જાય છે. અને પરિગ્રહને કારણે તૃષ્ણા અને તૃષ્ણાને કારણે પરિગ્રહ આમ આ વિષ વધુ ને વધુ ફેલાતું જાય છે; એટલે જ પરિગ્રહને આ ગાથામાં નરક ગતિનો માર્ગ કહ્યો છે.

ધર્મને નામે લારે જંગી ઉત્સવોના ખર્ચ કરનારને પ્રતિષ્ઠા અને પુણ્યની લાલચ આપીને વધુ ને વધુ પરિગ્રહ માટેની પ્રેરણા ઊભાટાની ઉપદેશકો તરફથી જ જાણે કે આપવામાં આવી રહી છે. સવાર-સાંજ એ વખત પ્રતિક્રમણ દરમ્યાન બાર અતિચારમાંનું પાંચમા અતિચાર પરિગ્રહ પરિમાણવ્રતનું રટણ આખું જીવન ફરી કરીને પણ આખરે ક્યું શું ?

૪૮. સમતાથી શ્રમણ

માથું મુંડાવવા માત્રથી કોઈ શ્રમણ બની શકતો નથી. ઝૂં નો જપ કરવાથી કોઈ બ્રાહ્મણ બની શકતો નથી. અરણ્યમાં રહેવાથી કોઈ મુનિ બની જતો નથી તેમજ દર્ભના વસ્ત્રો પહેરવાથી તપસ્વી થઈ જતો નથી. (૫૨)

પરંતુ એ સમતાથી શ્રમણ, બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ, જ્ઞાનથી મુનિ અને તપથી તપસ્વી બની શકે છે. (૫૩)

વૈદિક સંસ્કૃતિના ક્રિયાકાંડો-યજ્ઞો અને જડ વર્ણવ્યવસ્થાની જ્યારે બોલખાલા હતી અને એ નિમિત્તે માનવ સમાજના મોટા-ભાગનું શોષણ અને અવમૂલ્યન થતું હતું ત્યારે એક પ્રતિક્રિયા તરીકે અને ક્રાંતિરૂપે શ્રમણ સંસ્કૃતિએ ઇતિહાસમાં એક મહત્વનું કાર્ય અદા કર્યું. બ્રાહ્મણ કુળમાં માત્ર જન્મ લેવાથી બ્રાહ્મણ થઈ જવાતું નથી કે બ્રાહ્મણ તરીકેના કોઈ વિશેષ અધિકારો પ્રાપ્ત થઈ જતા નથી એવો પડકાર સૌ પ્રથમ શ્રમણ સંસ્કૃતિ દ્વારા જ થયો. પરંતુ સાથેસાથ આ સિદ્ધાંત ખુદ પોતાને પણ લાગુ પાડવાની પ્રામાણિક વાત આ ગાથામાં દર્શાવવામાં આવી છે. અર્થાત્ માત્ર માથું મુંડાવવાથી કે સાધુવેશ ધારણ કરવાથી શ્રમણ-સાધુ બની શકાતું નથી, એ વાત આ ગાથામાં ભારપૂર્વક દર્શાવવામાં આવી છે.

ખીજી ગાથા દ્વારા સમતા, બ્રહ્મચર્ય, જ્ઞાન અને તપ એ ચારે ય ગુણોથી યુક્ત એક જૈન સાધુ હોય એવું સૂચવવામાં આવ્યું છે.

૪૯. સાધુનાં લક્ષણ

સાધુ મમત્વરહિત, નિરભિમાની, નિસ્સંગ, ગૌરવનો ત્યાગી તથા ત્રસ અને સ્થાવર જીવો તરફ સમદષ્ટિવાળો હોય છે. (૫૪)

એક સાધુનું વ્યક્તિત્વ કેવું હોવું જોઈએ એનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આમાંના મુદ્દાઓ અંગે આ અગાઉ પણ કેટલુંક કહેવાઈ ગયું છે.

કહે છે કે આ વિષમ કાળ છે-પડતો કાળ છે એટલે એક સાધુ પાસેથી કેવી અપેક્ષાઓ રાખવી એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આખરે તો દરેક વ્યક્તિએ એટલે કે દરેક સાધુએ જાતે જ પોતાની જાતને જ આ પાંચેય પ્રશ્નો પુછવાના છે. માત્ર આખો દિવસ જેમાં આ વાતો વારંવાર કહેવાઈ છે એવા સૂત્રોનું રટણ કરતાં રહેવું અને છતાં પણ પોતે કયાં છે અને શું છે એ ખાખત પ્રત્યે ધરાદાપૂર્વક આંખ મીંચવી એ પોતાના આત્માનો અને જૈન શાસનનો પણ દ્રોહ કરવા સમાન છે.

૫૦. બધું જ વ્યથા

શ્રમણ જે સમતા વિનાનો હોય તો તેનો વનવાસ, કાય-કલેશ, વિચિત્ર ઉપવાસ, અધ્યયન અને મૌન—બધું જ નકામું છે. (૫૫)

અગાઉની ગાથામાં જે કંઈ આપણને જોવા મળ્યું એ જ વાત અહીં વધુ સ્પષ્ટતાથી અને કઠોરતાપૂર્વક કહેવામાં આવી છે. અર્થાત્ ત્યાગ-વૈરાગ્યના નામે પોતાની જાતને કષ્ટ આપતું ગમે તેવું કઠોર જીવન હોય, ઉપવાસોની કઠિન તપશ્ચર્યા હોય, અને ગમે તેટલા શાસ્ત્રો અધ્યયનના નામે ઉચ્છવાવે તો પણ જે સમતા વિનાનો સાધુ હોય તો એ બધું જ નકામું છે, એમ આ ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે.

પર. કયાં છે જૈન

આજે એક પણ 'જિન' દેખાતા નથી અને જે માર્ગદર્શક છે તે દરેક એક મત ધરાવતા નથી એવું લોકો ભવિષ્યમાં કહેશે. પરંતુ તને તો આજે ન્યાયપૂર્ણ માર્ગ મળી ગયો છે તે માટે હે જૌતમ એક ક્ષણનો પ્રમાદ ન કર. (૫૬)

કેવી આશ્ચર્યની વાત છે કે આજે આપણી સામે જે અસંગત પરિસ્થિતિ છે અને ન છૂટકે જે કહેવાનું આવી પડે છે, એવી આગાહી આજથી બે હજાર વર્ષ પૂર્વે જ આ આગમસૂત્રોના દૃષ્ટાએ કરી ગયા છે. અત્રણત બહુરતના વસુંધરા છે. કયાંક અપ્રસિદ્ધ અપ્રગટ એવા આત્માઓ આજે પણ જરૂર હશે કે જેને જૈન શાસ્ત્રોની કસોટીઓથી સાચા અર્થમાં જૈન કહી શકાય.

'હે જૌતમ ! એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ ન કર' એવું મહાવીરનું આ સૂત્ર સતત નગર સામે રાખવા જેવું છે, હૈયે અંકિત કરી રાખવા જેવું છે. કારણ કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચે—અંધકાર અને પ્રકાશ વચ્ચે—જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનું અંતર એક ક્ષણ માત્રનું જ છે. ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચેનું અંતર પણ ક્ષણ માત્રનું જ છે.

પર. વેશપૂજ

લોકમાં સાધુઓ તથા ગૃહસ્થોના વિવિધ પ્રકારના લિંગ પ્રચલિત છે જેને ધારણ કરીને અમુક લિંગ (ચિહ્ન) મોક્ષનું કારણ છે એવું મૂઠ જન કહેતા રહે છે. (૫૭)

સંયમ માર્ગમાં વેશ પ્રમાણ નથી. કારણ કે એ તો અસંયત લોકોમાં પણ જોવામાં આવે છે. વેશ બદલનાર વ્યક્તિને શું આપેલું વિષ (ઝેર) મારતું નથી? (૫૮)

સાધુઓ માટેનો એક ખાસ પ્રકારનો વેશ એ માત્ર એની સંયમ યાત્રાના વ્યાવહારિક નિર્વાહ અને ઝોળખ માટે જ છે. તેમ જ ખાસ પ્રકારના એમના ઉપકરણો (રોજિંદા વપરાશની આવશ્યક ચીજ વસ્તુઓ) એ પણ ફક્ત એમના માટેની આચારસંહિતાના સાધનો છે. પરંતુ આ બધું એટલે કે બાહ્ય વેશ, ચિહ્નો, ઉપકરણો અને બાહ્યાચારને મોક્ષનું કારણ કે સાધન માનવું એ મૂઢતા છે, એમ અહીં કહેવાયું છે. આ ગાથા આવા મૂઢજનોને સાવધાન કરવા માટે છે.

પરંતુ અફસોસની અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ઉત્તમ માર્ગની ઝોળખનું ચિહ્ન એવો વેશ ધારણ કરનારાઓ પોતે જ વારંવાર વેશનું મહત્ત્વ અને પ્રાધાન્ય દર્શાવતા રહે છે અને એમના તરફથી વારંવાર એવું પણ સાંભળવામાં આવે છે કે એક ઉત્તમ શ્રાવક કરતાં પણ એક નિકૃષ્ટ એટલે કે સાવ નિમ્ન દશામાં જીવનાર સાધુ વંદન કરવાને લાયક છે. આવી વાત મહાવીર વાણીની બિરુદની છે એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાની જાતને તેમજ ખીજા-ઓને છેતરવા સમાન છે. ‘માત્ર ગુણો જ પૂજવા યોગ્ય છે, નહીં કે વય યા બાહ્યચિહ્નો’ એવું સુભાષિત પ્રસિદ્ધ જ છે.

૫૩. ભાવશુદ્ધિ

ભાવની વિશુદ્ધિ માટે જ બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. જેનામાં પરિગ્રહની વાસના છે એનો બાહ્ય ત્યાગ નિષ્કળ છે. (૫૯)

મોક્ષમાર્ગમાં ભાવનાતું મહત્ત્વ દર્શાવતી આ ગાથા છે. અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ વારંવાર કહેવાયું છે કે ‘મન એ જ બંધનતું કે મોક્ષનું કારણ છે.’ પરિગ્રહનો બાહ્ય રીતે ભલે ત્યાગ કર્યો હોય પરંતુ પરિગ્રહની વૃત્તિ જ્યાં સુધી નષ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી આવો

ત્યાગ નિષ્ક્રમ છે, એમ આ ગાથા કહે છે. એવી જ રીતે સ્વાદની-જીભની લોલુપતાની મૂળ વૃત્તિ જે વિશુદ્ધ ન થાય તો ગમે તેવું કઠોર તપ પણ નિષ્ક્રમ જ છે, એમ સમજવું.

ત્યાગ અને સંયમને નામે એક પ્રકારે સાંસારિક ત્યાગ કરીને પછી ધર્મને નામે અને શાસન પ્રભાવનાના નામે અનેક મોટાં પરિગ્રહોની માયાજાળ ઊભી કરવી અને એ નિમિત્તો મોટે પાયે આરંભ-સમારંભનો આશ્રય લેવો એ પણ આવી જ મૂઢતા છે અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગમાં બાધક છે.

ભગવાન મહાવીરના પિતા તો રાજા હતા. મહાવીરે ઇચ્છ્યું હોત તો પોતાના પિતાને ઉપદેશ આપીને ધર્મને નામે લાખો કરોડોને ખર્ચે અનેક મોટા ઉત્સવો કરાવી શક્યા હોત; અનેક ભવ્ય મંદિરો અને ઉપાશ્રયો બંધાવી શક્યા હોત. પરંતુ એમણે તો સાધુ ધર્મને નગર બહાર ઉદ્યાનમાં કે જંગલમાં રહીને ઉપદેશ આપ્યો.

૫૪. સામાયિક

તૃણ અને સોનું, શત્રુ અને મિત્રમાં સમભાવ રાખવો એને સામાયિક કહે છે. એટલે કે રાગ, દ્વેષ, રૂપ અભિભવંગ રહિત (ધ્યાન અથવા અધ્યયનરૂપ) યોગ્ય પ્રવૃત્તિપ્રધાન ચિત્તને સામાયિક કહે છે. (૬૦)

જે વચન ઉચ્ચારણની ક્રિયાને ત્યાગ કરી વીતરાગ ભાવપૂર્વક આત્માનું ધ્યાન કરે છે એને પરમ સમાધિ અથવા સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૧)

જૈન ધર્મક્રિયાઓમાં સામાયિક એક નિત્ય કર્મનો આવશ્યક એવો ભાગ જ ગણાય છે. ૪૮ મિનિટ એક વ્યાસને ખેસીને કેટલાક સૂત્રો વિધિવત્ ઉચ્ચારવાથી માત્ર સામાયિક કરવાનો સંતોષ લઈ

શકાય નહીં એવા એતવણી દ્વારા આ ગાથામાં સામાયિકના મુખ્ય બે લક્ષણો ઉપર બાર મૂકવામાં આવ્યો છે : (૧) સમભાવ અને (૨) વીતરાગભાવપૂર્વક આત્માનું ધ્યાન. જ્યારે વિધિવત સૂત્રો-ચરની બાબતને અહીં તદ્દન ગૌણ ગણવામાં આવી છે.

રોજના બે સામાયિક એટલે કે મહિનાના ૬૦ અને વરસના ૭૩૦ આવા જડપણે-યાત્રિકપણે કરાતા સામાયિક કરતાં અહીં બંને ગાથાઓમાં વર્ણવેલ સમભાવપૂર્વક અને વૈરાગ્યપૂર્વક આત્મધ્યાન પ્રાપ્ત એવા એક સામાયિકથી પણ આ ભવસાગર તરી શકાય છે.

૫૫. તપસ્વી

જે શાસ્ત્રાભ્યાસ, (સ્વાધ્યાય) માટે થોડો આહાર કરે છે એને જ આગમોમાં તપસ્વી કહેવામાં આવ્યા છે. શ્રુતવિહીન અનશનતપ તો કેવળ ભૂખનો આહાર-ભૂખે મરવું કહેવાય છે. (૬૨)

અહીં તપનો મર્મ સમજવવામાં આવ્યો છે. માત્ર કઠોરપણે ભૂખ સહન કરીને દેહદમન કરવું એ કંઈ તપ નથી. આવા તપને અહીં સ્વષ્ટપણે 'ભૂખે મરવું' કહ્યું છે.

અર્થાત્ અહીં પરસ્પર સંબંધિત બે બાબતોનું મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વધુ આહાર કરવાથી આળસ થાય જેને પરિણામે શાસ્ત્રાભ્યાસમાં ચિત્તની સ્થિરતા ન રહે. એટલા માટે અદ્યાહાર કરનારને અહીં તપસ્વી કહેલ છે. ખીણ તે સ્વાધ્યાય-શાસ્ત્રાભ્યાસ થકી જ યોગ્યાયોગ્યનો નિષ્ક્રિય અને વિવેક પ્રાપ્ત થશે. આથી અહીં એ વાતનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે તપ દરમ્યાન સ્વાધ્યાય સાથેસાથ ચાલે એ અત્યંત આવશ્યક છે.

૫૬. ઉપવાસ

દૂંકમાં ઈન્દ્રીયોના ઉપશમનને જ ઉપવાસ કહેવામાં આવે છે. એટલા માટે જ, જિતેન્દ્રિય સાધુ ખાવા છતાં ઉપવાસી જ કહેવાય છે. (૬૩)

અબહુશ્રુત અર્થાત્ અજ્ઞાનીની જેટલી વિશુદ્ધિ એ ચાર ઉપવાસોથી થાય છે તેથી વધારે - ઘણી વધારે - વિશુદ્ધિ જ્ઞાની તપસ્વી હંમેશા ભોજન કરે તો પણ એની હોય છે. (૬૪)

અહીં પણ ખાણ તપ અને દેહદમનને ગૌણ સ્થાન છે એમ કહીને આંતરિક વિશુદ્ધિનું મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આમ છતાં અહીં માત્ર 'ભાવતું તું અને વૈદે યતાવ્યુ' એવા બહાનાથી કોઈ પોતાને જ્ઞાની સમજીને આહાર-વિહારમાં ખેડામ ન બની જાય એ વાતની ખાસ ચકાસણી અને સાવધાની રાખવાની છે.

જિતેન્દ્રિય સાધુ-જ્ઞાની એ જ છે કે જે પ્રત્યેક બાબતમાં વિવેકયુક્ત છે. આવા જિતેન્દ્રિય સાધુ જે કંઈ સાદો આહાર મળે એનાથી જ અને અદપાહારથી જ સંતુષ્ટ રહે છે. એમને કઠોર દેહદમન કે લાંબી ઉગ્ર તપશ્ચર્યાઓની આવશ્યકતા પણ નથી હોતી. કારણ કે આવી તપસ્યા દ્વારા આંતરિક વૃત્તિઓ ઉપર જે વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો છે એવો વિજય તો એમણે પ્રાપ્ત કરી જ લીધો છે.

૫૭. ધ્યાનાગ્નિ

જેને રાગ, દ્વેષ અને મોહ નથી તથા મન વચન કાયારૂપ યોગોનો વ્યાપાર નથી તેનામાં તમામ શુભાશુભ કર્મોને સળગાવી નાખનારો ધ્યાનાગ્નિ પ્રકટ થાય છે. (૬૫)

અહીં પણ ધ્યાનને એક આંતરદશા તરીકે કહેવામાં આવી છે. જોનામાં સાચા અર્થમાં ધ્યાન પરિણામ પામ્યું હોય એવા સાધકનાં લક્ષણો શું હોય એ આ ગાથા દ્વારા સમજી શકાય છે. વળી જૈન દર્શનમાં મોક્ષ માટે શુભ તેમજ અશુભ એવા બંને પ્રકારના કર્મોના અંત આવશ્યક હોવાનું વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે.

મન દ્વારા, વચન દ્વારા અને કાયા દ્વારા એમ ત્રણેય પ્રકારે કર્મોનું બંધન થવું રાગ, દ્વેષ, અને મોહ થકી જ હોય છે. અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ અને મોહને જીતવાથી એવા પ્રકારની ક્ષણેક્ષણની જાગૃત સ્થિતિ પરિણામ પામે છે કે જોના થકી ચિત્તની વૃત્તિઓનો અંત આવે છે.

અહીં એક રીતે જોઈએ તો ધ્યાન એ કોઈ સાધ્ય નથી પરંતુ સાધન છે. રાગ-દ્વેષ, મોહ આદિ વૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્તિપૂર્વક જીવાતું જીવન ધ્યાનનું પરિણામ છે.

૫૮. શાંતિની શોધ

જેમણે પોતાના યોગ અર્થાત્ મન, વચન, કાયાને સ્થિર કરી વાળ્યા છે અને જેમનું ચિત્ત બરાબર નિશ્ચલ થઈ ગયું છે, એ મુનિઓના ધ્યાનને માટે માણસોથી ભરપૂર શહેર અથવા શૂન્ય અરણ્યમાં કશો ફેર નથી. (૬૬)

આજકાલ ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક હેતુથી અને યોગને નામે અનેક શિબિરો યોજાતી રહે છે અને શિબિર માટેના સ્થળ તરીકે મોટા શહેરોથી દૂર અને પ્રાકૃતિક સુંદરતાવાળું વાતાવરણ પસંદ કરવામાં આવે છે. દેખીતી વાત છે કે શહેરી જીવનમાંની બીડ, ઘોંઘાટ અને તનાવથી ત્રાસેલા મોટી સંખ્યાના લોકો આવી શિબિરોમાં દાખલ થવા આકર્ષાય-લલચાય. પરિણામે આવી શિબિરોમાં ટોળેટોળાં હિલરાય છે.

અલખત મનને અને જીવનને સમજવા માટેની એક તાલીમ તરીકે આવી શિબિરોનું ખૂબ જ મહત્ત્વ છે. પરંતુ મુખ્ય લક્ષ્ય એ હોવું જોઈએ કે પાયાની સમજણ પ્રાપ્ત થયા બાદ સાધક માટે બીડ, ઘોંઘાટ અને ધમાલવાળું શહેરનું વાતાવરણ કે શૂન્ય અરણ્ય નજીકનું સુંદર પ્રાકૃતિક સ્થળ એ એ વચ્ચે ભેદ રહેવો જોઈએ નહીં. ફરીફરીને વારંવાર આવી શિબિરોમાં દોડી જવાની વૃત્તિ આવી સમજણનો અભાવ દર્શાવે છે.

૫૯. સ્વાધ્યાય એ જ તપ

જ્ઞાનથી ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે. ધ્યાનથી બધા કર્મોની નિર્જરા થાય છે. નિર્જરાનું ફળ મોક્ષ છે માટે સતત જ્ઞાનાભ્યાસ કરવો જોઈએ. (૬૭)

બાહ્ય અને અર્થાંતર એમ બાર પ્રકારના તપમાં સ્વાધ્યાય જેવું કોઈ તપ નથી, હંતું નહીં અને હશે પણ નહીં. (૬૮)

બાર પ્રકારના તપમાં સ્વાધ્યામને શ્રેષ્ઠ તપ કહેવામાં આવ્યું છે. કારણ કે જ્ઞાન એ પ્રકાશરૂપ છે. 'પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા.' એવું મહાવીરનું સૂત્ર પણ જ્ઞાનનું મહત્ત્વ સ્થાપિત કરે છે. જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશિત છે; અર્થાત્ એ પોતાને પણ યોગ્ય માર્ગ ઉપર દોરે છે અને ખીનઓને પણ ઉચિત માર્ગ દર્શાવી શકે છે.

અહીં ખીજ એક વાત કહેવામાં આવી છે કે જ્ઞાનથી ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે. અહાં ધ્યાનનો અર્થ એવો નથી કે અડધો-એક કલાક આસન લગાવીને આંખો બંધ કરીને બેસી જવું અને પછી બાકીના સાડાત્રેવીસ કલાક યથેચ્છ રીતે કે સ્વચ્છંદીપણે જીવવું. 'ક્ષણ માત્રનો પણ પ્રમાદ નહીં' એવી ધ્યાનની પરિભાષા મહાવીરે ગૌતમને ઉપદેશ આપતાં કહી છે. જ્ઞાનનો અર્થ છે જીવનની

ક્ષણેક્ષણ પૂરી જાગૃતિ (જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે 'ઉપયોગ'). જેતું આપું જીવન જાગૃતિપૂર્વકતું અને સાવધાનીપૂર્વક હોય તો એના બધા જ કર્મોતો ક્ષય થતો જાય છે અને મોક્ષનો એ સહેજે અધિકારી બને છે.

૬૦. ક્ષણભંગુરતા

જન્મ મૃત્યુ સાથે જોડાયેલું છે અને યૌવન ઘડપણ સાથે. લક્ષ્મી ચંચળ છે. આ પ્રકારે (સંસારમાં) બધું જ ક્ષણભંગુર છે— અનિત્ય છે. (૬૯)

સંસારમાંની બધી જ વસ્તુઓ અને બાબતોની અનિત્યતા એટલે કે ક્ષણભંગુરતા ખાસ કરીને જૈનદર્શન અને બૌદ્ધદર્શનમાં સ્પષ્ટ રીતે અને ભારપૂર્વક દર્શાવવામાં આવી છે. મૃત્યુની વાસ્તવિકતા, વૃદ્ધાવસ્થા અને લક્ષ્મીની ચંચળતા એ વિશે કશું કહેવાની આવશ્યકતા પણ હોય નહીં. આ બધી વાસ્તવિકતા પૂરેપૂરી રીતે સમજવા છતાં માણસ આપું જીવન જાણે કે મૂર્ખાવસ્થામાં વીતાવે છે. મૃત્યુ જાણે કે કદી આવવાનું ન હોય એ રીતે જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી પણ માણસ અનેક યોજનાઓ ઘડતો રહે છે. યુવાવસ્થામાં જાણે કે ઘડપણ કદી આવવાનું જ નથી એવી મૂખતાપૂર્ણ ભ્રાંતિમાં તે જીવે છે. ધનસંપત્તિ જ્યારે ઢગલાખંધ આવે છે ત્યારે પોતાની આવડત અને હોશિયારીથી એ પ્રાપ્ત થઈ હોવાનું માને છે અને અચાનક જ્યારે ધનસંપત્તિ ચાલી જાય છે ત્યારે પોતાના ભાગ્યને દોષ દેવા માંડે છે.

જે સંસારની અનિત્યતા અર્થાત્ જીવનની તમામ ઘટનાઓની ક્ષણભંગુરતા બરાબર સમજાઈ જાય તો અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ એવી બધી જ પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે મનુષ્ય સ્વસ્થતાપૂર્વક જીવી શકે, એટલું જ નહીં સખાજ માટે પણ પોતે અવરોધરૂપ કે સમસ્યારૂપ બને નહીં.

૬૧. ૮૪ લાખ

વાળના અગ્રભાગ જેટલી પણ આ લોકમાં એવી કોઈ જગ્યા નથી જ્યાં જીવે અનેકવાર જન્મ, મરણનું કષ્ટ ન લોગવ્યું હોય. (૭૦)

જન્મ-મરણ-પુનર્જન્મની અનાદિકાળથી ચાલી રહેલ ઘટમાળના અર્થમાં આ વાત કહેવામાં આવી છે. શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ ૮૪ લાખ યોનિઓમાંની એવી એક પણ યોનિ નથી કે જેમાંથી જીવ પસાર ન થયો હોય અને એ રીતે જન્મ અને મરણના લયાનક કષ્ટ વારંવાર ભોગવતો રહે છે.

મોક્ષતો અર્થ છે જન્મ-મરણની ઘટમાળના આ ઘટનાચક્રને ભેદીને એમાંથી મુક્ત થવું.

બૌદ્ધ દર્શનમાં જન્મ-મરણની ઘટમાળના કારણોની હારમાળા (કાદસ નિદાન) વર્ણવી છે. જે નીચે મુજબ છે :

(૧) અવિદ્યા	(૫) પડાયતન	(૯) ઉપાદાન
(૨) સંસ્કાર	(૬) સ્પર્શ	(૧૦) લવ
(૩) વિજ્ઞાન	(૭) વેદના	(૧૧) જ્ઞતિ
(૪) નામરૂપ	(૮) તૃષ્ણા	(૧૨) જરા મરણ

ફરીથી જન્મ લેવો એ પણ મનુષ્યની પોતાની જન્મ લેવાની ઇચ્છા થકી જ છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી તૃષ્ણાઓ હશે ત્યાં સુધી જન્મ-મરણના ફેરાઓમાંથી મુક્ત થઈ શકાશે નહીં.

૬૨. મોહ

માંસ અને હડ્ડીના મેળામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ, મળમૂત્રથી ભરેલું, અને નવ છિદ્રોમાંથી અસ્વચ્છ પદાર્થ વહાવનારા આ શરીરમાં ક્યાંથી સુખ હોઈ શકે? (૭૧)

સુખ પાછળની મનુષ્યની સમગ્ર દેહ શરીરને કેન્દ્રમાં રાખીને શરીરની આજપંપાળ અને એના દ્વારા વધુ ને વધુ સુખો-ઉપભોગોની પ્રાપ્તિ માટે હોય છે. શાસ્ત્રકારોએ સમગ્ર દુઃખોતું મૂળ અને જીવન મરણની ઘટમાળનું કારણ રાગ-દ્વેષ અને તૃષ્ણા તેમજ આસક્તિ-એને ગણી છે.

આ આસક્તિઓથી મનુષ્યને વિમુખ કરવા માટે ઉપદેશકોએ-શાસ્ત્રકારોએ શરીરને અનેક દુર્ગંધપૂર્ણ ગંદકીના એક ઠામ તરીકે વર્ણવ્યું છે. બહારથી ગમે તેવા સુગંધિત પદાર્થોથી લેપાયેલ અને અનેક સુંદર વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ શરીર હોય પરંતુ શરીરની અંદર તો સતત અનેક પ્રકારની દુર્ગંધપૂર્ણ અને જુગુપ્સાપ્રેરક ગંદકીઓ વહેતી હોય છે એ તો નરી વાસ્તવિકતા છે. મોહજન્ય આવી આસક્તિમાંથી મુક્ત કરવા માટે, વારંવાર શાસ્ત્રકારો અને ઉપદેશકો આ દૃષ્ટાંત દ્વારા હકીકતનું દર્શન કરાવતા રહે છે.

આમ છતાં પણ શાસ્ત્રોમાં શરીરને 'ધર્મનું' સાધન' પણ કહેવામાં આવ્યું છે. એટલે કે જે કંઈ નિર્ધારિત આયુષ્ય હોય એ દરમ્યાન ઉત્તમોત્તમ ધર્મ સાધના થઈ શકે એ માટે શરીરને સ્વસ્થ રાખવાની વ્યાવહારિક આવશ્યકતા તરફ દુર્લક્ષ સેવવું જોઈએ નહીં. વળી, અસ્વસ્થ અને રોગીષ્ટ શરીર અંદરની ગંદકીને બહાર પણ ચારે તરફ ફેલાવે એ બાબત પણ સુસજ્જનોએ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

૬૩. સંસારસાગર

શરીરને નાવ અને જીવને નાવિક કહ્યો છે. આ સંસાર સમુદ્ર સમાન છે. જેને મહર્ષિજન તરીકે જાણ્ય છે. (૭૨)

આમ તો આ સંસારના રહસ્યોને જાણીને એનું સાચું સ્વરૂપ સમજવું અત્યંત દુર્ગમ છે. માટે જ જ્ઞાનીઓએ સામાન્યજનો માટે જુદા જુદા અનેક દૃષ્ટાંતો, ઉપમાઓ અને રૂપકો દ્વારા સંસારના સ્વરૂપને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સમુદ્રમાં ક્ષણેક્ષણે અનેક તરંગો અને મોજાંઓ ઉત્પન્ન થતાં રહે છે અને તદ્દન અણુધાર્યા હવામાનના પલટાઓ આવતા રહે છે, તેમજ ભયાનક તોફાનો પણ સમુદ્રમાં ઉઠતા રહે છે. આ બધા વચ્ચેથી અનુભવી અને કુશળ નાવિક જ સલામત રીતે પાર થઈ શકે. એવી જ રીતે જીવનમાં ડગલે-પગલે અણુધારી આફતો અને પલટાઓ આવતા રહે છે. જીવનનું રહસ્ય જોણે જાણ્યું છે એવો વિવેકી સૂરા મનુષ્ય જ આ બધા તોફાનો વચ્ચેથી સ્વસ્થતાથી પાર થઈ શકે.

૬૪. પંડિત-મરણ

એક પંડિત મરણ (જ્ઞાનપૂર્વક મરણ) સેંકડો જન્મોનો નાશ કરી નાખે છે. એટલા માટે એવી રીતે મરવું જોઈએ જેથી મરણ સુમરણ બની જાય. (૭૩)

અહીં વર્ણવેલ જ્ઞાનપૂર્વકનું મરણ તો કોઈક વિરલાને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવન અને મરણના રહસ્યો ભલભલા વિદ્વાનોને પણ મુંઝવી નાખે એવા છે! આશ્ચર્યાની પરિસ્થિતિ તો ત્યારે આવે છે કે જ્યારે એવા પ્રસંગો પણ જોવા મળે છે કે જેમાં એક વ્યક્તિનું આત્મું જીવન ત્યાગ અને વૈરાગ્યયુક્ત હોય અને છતાં પણ મૃત્યુ વખતે અશાતાપૂર્ણ અને હાય-વોયથી ગ્રસ્ત હોય.

અલબત્ત આપણા ઇચ્છિત પ્રકારનું મરણ પ્રાપ્ત થાય કે ન થાય એ ઉપર આપણા કશો જ અંકુશ નથી. પરંતુ કેવું જીવન

જીવનું, એ તો ધણુ અંશે આપણા પોતાના હાથમાં જ છે. માટે જ 'એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ કર્યા વગરનું જીવન' એ મહાવીર વાણીનું હાઈ છે.

૬૫. બંધન અને મુક્તિ

આત્મા (જીવ) અમૂત છે એટલા માટે એ ઇંદ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય નથી તથા અમૂત પદાર્થ નિત્ય હોય છે, આત્માના આંતરિક રાગાદિ ભાવ જ નિશ્ચય દૃષ્ટિએ બંધનના કારણ છે અને બંધનને સંસારનો હેતુ કહી છે. (૭૪)

અહીં મુખ્ય બે વાતોની ચર્ચા છે : (૧) આત્માનું સ્વરૂપ, (૨) બંધનનું કારણ.

જેનું નામ તેનો નાશ; જેનો આકાર હોય તેનું કશુંક નામ પણ હોય; અર્થાત્ આત્માને અહીં અમૂત (abstract) એટલે કે નિરાકાર કહી છે.

જૈન દર્શનમાં જીવ અને આત્મા એ બંને શબ્દો એક જ અર્થમાં વપરાયા છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની બાબત છે.

આત્મા તો પોતે શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. પરંતુ એના બંધનનું કારણ રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવો હોવાનું અહીં કહેવામાં આવેલ છે. અહીં પણ ભાવને વધુ મહત્ત્વ ગણવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ અગાઉ વારંવાર કહેવાયું છે એમ મન એ બંધન અને મોક્ષનું કારણ છે.

આ બાબત ખીલ રીતે પણ સમજી શકશે. મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રત્યેક ક્રિયા પ્રથમ વિચાર સ્વરૂપે ઉદ્ભવે છે; અને માટે જ શુભ ભાવો શુભ ક્રિયા તરફ પણ પરિણમી શકે.

૬૬. કર્મપ્રવાહ

જેવી રીતે સમુદ્રમાં છિદ્રોવાળી નૌકામાં સતત પાણી ભરાતું રહે છે (અને અંતે નૌકા ડૂબી જાય છે) તેવી રીતે હિંસાદિ આસ્રવદ્વારા દ્વારા હંમેશાં કર્મોનો આસ્રવ થતો રહે છે. (૭૫)

આ સુંદર ઉદાહરણને જો સમગ્ર લેવામાં આવે તો સ્વસ્થ અને ઉત્તમ જીવન જીવવાનો માર્ગ જડી જાય. સમુદ્ર માર્ગે પ્રવાસે નીકળ્યા છીએ અને નૌકા આ પ્રવાસનું એક સાધન છે. પરંતુ આ નૌકામાં અશુભ કર્મો દાખલ થવાનું શરૂ થશે તો ડૂબવાનો જ વખત આવશે. સુંદર રીતે આ યાત્રાનો આનંદ માણીને તરીને પાર થવું છે કે ડૂબી મરવું છે એ એક રીતે આપણા હાથની જ વાત છે.

થોડાક જુદા શબ્દોમાં સંત તુલસીદાસે આવી જ વાત સુંદર રીતે કહી છે :

નાવમેં ખાઢે પાની
ઘરમેં ખાઢે દામ
દોનો હાથ ઉલેચીએ
યહી સ્થાનોં (ડાહ્યા પુરુષો) કા કામ.

૬૭. જ્ઞાનાગ્નિ

અજ્ઞાની વ્યક્તિ તપ દ્વારા કરોડો જન્મો અથવા વર્ષોમાં જેટલા કર્મોનો ક્ષય કરે છે તેટલા કર્મોનો નાશ જ્ઞાની વ્યક્તિ ત્રણ ગુપ્તિઓ દ્વારા એક શ્વાસ માત્રમાં કરે છે. (૭૬)

અહીં જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે કપાસનો ગમે તેવા મોટો ઢગલો અગ્નિની એક ચિનગારીથી જ ભસ્મીભૂત થઈ શકે છે, જેવી રીતે ગમે તેવા ગાઢ અંધકારમાં એક નાનકડો દીવડો પ્રકાશ પાથરી શકે છે તેવી જ રીતે જ્ઞાની વ્યક્તિ જન્મ-માંતરના કર્મોનો સંચય ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ કરી શકે છે.

અહીં જ્ઞાની વ્યક્તિ એટલે કોણ? એ બરાબર સમજી લેવાનું રહે છે; નહીંતર કોઈ પોથીપંડિત પોતાને જ્ઞાની માનીને કે મનાવીને એમ સમજે કે હવે પોતાને કોઈ જ તપ-જપ કરવાની જરૂર નથી, તો એ પોતાને માટે તેમજ એનાથી પ્રભાવિત થયેલ તેમજ તેને અનુસરનારા સૌ કોઈ માટે ખતરારૂપ બનશે. અહીં જ્ઞાનીનો અર્થ છે કે જેણે આત્મદ્રવ્ય અને અનાત્મદ્રવ્યના ભેદને સમજી લીધો છે એટલું જ નહીં પરંતુ એ સમજ મુજબનું જ એનું ક્ષણેક્ષણનું જીવન છે.

૬૮. નિર્વાણ

જ્યાં નથી દુઃખ, નથી સુખ, નથી પીડા, નથી બાધા, નથી મરણ અને નથી જન્મ-આતું નામ જ નિર્વાણ. (૭૭)

નિર્વાણ અર્થાત્ મોક્ષ એટલે શું? એ સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હોય? આવા પ્રશ્નો હંમેશાં પૂછાતા જ રહેવાના. અહીં એ સ્થિતિનું વર્ણન નિષેધાત્મક ભાષામાં કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યાં દુઃખ નથી, સુખ નથી, પીડા કે કોઈ પ્રકારની બાધા નથી અને જન્મ-મરણનું કોઈ ચક્ર નથી-જન્મ-મરણની ઘટમાળનો જ્યાં અંત આવી ગયો છે એ સ્થિતિને નિર્વાણની સ્થિતિ કહી છે.

નિર્વાણનો અર્થ જ છે તમામ પ્રકારની બાધાઓથી કે મર્યાદા-ઓથી મુક્તિ. આથી આવી સ્થિતિનું વર્ણન ફક્ત નિષેધાત્મક

(નકારની ભાષામાં) જ થઈ શકે. આથી જ વેદાન્તે પણ બ્રહ્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવા માટે આખરે 'નેતિ નેતિ' ('આ નથી-આ નથી') નો આશ્રય લીધો છે. અર્થાત્ બ્રહ્મતત્ત્વને અનિર્વચનીય એટલે કે અવર્ણનીય કહ્યું છે. નિર્વાણ શું છે એ શબ્દોથી વર્ણવી શકાય નહીં પણ નિર્વાણમાં શું શું નથી-એટલું જ શબ્દોથી આમ નકારની ભાષામાં કહી શકાય.

૬૮. પુહ્ગલપિંડ

વ્યક્તિ સુખદુઃખરૂપ અથવા શુભાશુભરૂપ કર્મ આચરે છે, અને પોતાના એ કર્મોની સાથે જ પરલવમાં જાય છે. (૭૮)

આ પ્રમાણે કર્મરૂપે પરિણત થયેલ એ પુહ્ગલોનો પિંડ એક દેહથી બીજા દેહમાં-- નવીન શરીરરૂપ પરિવર્તનમાં-પ્રાપ્ત થતો રહે છે. અર્થાત્ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોના ફળરૂપે નવું શરીર બને છે. અને નવું શરીર મેળવી નવીન કર્મો બાંધે છે. આ પ્રમાણે જીવ નિરંતર વિવિધ યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરતો રહે છે. (૭૯)

કર્મ અને કર્મફળની પ્રક્રિયા અહીં સમજાવવામાં આવી છે. કર્મ, કર્મફળ અને પુનર્જન્મ એ ત્રણેય બાબતો પરસ્પર સંકળાયેલી છે. એનું અત્યંત સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ પણ કરવામાં આવ્યું છે.

કર્મરૂપી પુહ્ગલોનો પિંડ એક દેહથી બીજા દેહમાં-પુનર્જન્મ દરમ્યાન પ્રાપ્ત થતો રહે છે. એ વાત સમજવા માટે કંઈક ઉદાહરણ કે સરળ ભાષાનો આપણે આશ્રય લઈશું.

જૈન દર્શનમાં કર્મેતિ પણ એક પ્રકારના પુદ્ગલ ગણવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક કર્મ (action) સાથે એક વિચાર કે ભાવ તો સંકળાયેલો હોય જ. આથી આપણે અહીં એમ સમજવાનું છે કે કર્મ અને પુદ્ગલરૂપે પિંડ તરીકે બંધાતા રહે પરંતુ એ કર્મ સાથે સંકળાયેલ ભાવ સંગ્રહિત થતો જાય છે અને જ્યારે એ સંગ્રહિત કર્મને પાકવાને એટલે કે ફળપ્રાપ્તિનો સમય થાય છે ત્યારે એ સંગ્રહિત ભાવ પોતાને અનુરૂપ એવા પુદ્ગલોને આકર્ષે છે. અર્થાત્ એ ભાવનું ફરી પુદ્ગલોમાં રૂપાંતર થાય છે. અર્થાત્ મૃત્યુ સમયે આ ભાવાત્મક સંગ્રહનું સંક્રમણ પુનર્જન્મરૂપે થાય છે.

૭૦. સ્યાદ્વાદ

તથા જેવી રીતે હાથીના બધા અવયવોના સમૂહને હાથી જાણનારા ચક્ષુભાન (દષ્ટિ સંપન્ન)નું જ્ઞાન સમ્યક્ અને છે તેવી રીતે સમસ્ત નયોના સમુદાય દ્વારા વસ્તુના સમસ્ત પર્યાયોને અથવા એના ધર્મેતિ જાણનારાનું જ્ઞાન સમ્યક્ કહેવાય છે. (૮૦)

‘અંધ હરિત ન્યાય’ તરીકે ઓળખાતું આ ઉદાહરણ સર્વપ્રસિદ્ધ જ છે. અને તેમાં પણ સ્યાદ્વાદને સમજવા માટે તો આ એક જ ઉદાહરણ પૂરતું થઈ પડે છે. જ અંધ વ્યક્તિઓ વચ્ચે હાથીના આકાર અંગે મતભેદ થાય. એક અંધ વ્યક્તિ હાથીના પગનો સ્પર્શ કરીને હાથીનો આકાર થાંભલા જેવો હોવાનું કહે છે. અને આ રીતે એ જ એ જ વ્યક્તિ પોતપોતાની રીતે હાથીના આકારનું વર્ણન કરે છે, પરિણામે એ જ અંધ વ્યક્તિઓ વચ્ચે મતભેદ થાય છે. આખરે એક દષ્ટિસંપન્ન વ્યક્તિ આવીને એમના મતભેદોનું નિરાકરણ કરે છે.

એવી જ રીતે માનવીની સીમિત બુદ્ધિ અને પોતપોતાના કુંડાળાના સ્વાર્થોને કારણે આ જગતમાં પરાપૂર્વથી મતભેદો ચાલતા

આ ગાથામાં એક ખીજી પણ મહત્વની વાત સામે આવે છે કે અનુત્તરજ્ઞાની, અનુત્તરદર્શી એવા ભગવાન મહાવીરે આ હિતોપદેશ આપ્યો છે. અનુત્તરનો અર્થ છે કે જેના વિશે કશો જ સંશય રાખી ન શકાય એટલે કે જેમના જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર્ય વિશે કશા જ સંશય માટે અવકાશ નથી એવા ભગવાન મહાવીરે આ પેલ આ હિતોપદેશ છે.

પરિશિષ્ટ

જૈન આગમ સાહિત્ય

જન ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને આવરી લેતા મૂળગ્રંથો આગમ સાહિત્ય તરીકે ઓળખાય છે. જૈન તીર્થંકર લગવાન મહાવીરે આપેલ ઉપદેશ એમાં સમાવિષ્ટ છે. શ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે આગમ સાહિત્ય મહાવીરપ્રણીત છે, અને લગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધરોએ (પૃથ્વી શિષ્યોએ) એને સૂત્રખંડ કહ્યું છે; જ્યારે દ્વિગમ્બર મત અનુસાર આગમ સાહિત્ય મહાવીરના મુખેથી ઉચ્ચારાયેલું છે; પરંતુ હાલ જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે મૂળ નથી. દ્વિગમ્બર મત અનુસાર મૂળ આગમ સાહિત્ય ઘણું યજ્ઞ નાશ પામ્યું છે, આમ છતાં એમના ગ્રંથોમાં પ્રાચીન આગમોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

આ આગમ સાહિત્ય મહાવીરના નિર્વાણ પછી સદીઓ સુધી મૌખિક પરંપરારૂપે રહ્યું. મહાવીરના નિર્વાણ પછી લગભગ ૮૦૦ વર્ષ બાદ આયસ્કંધિલના સાન્નિધ્યમાં મથુરામાં સંમેલન યોજાયું અને એમાં આ આગમ સાહિત્યના સંકલનનો પ્રયાસ થયો. તેવી જ રીતે લગભગ એ જ અરસામાં વલ્લીમાં નાગાર્જુન નામે એક શ્રુતધર હતા; તેમણે વલ્લીમાં એક સંમેલન યોજ્યું. એ સંમેલનમાં એકઠા થયેલ સાધુઓએ ભૂલાઈ ગયેલ સૂત્રો યાદ કરીને સંકલિત કર્યા, જેને વલ્લીવાચના તરીકે નામ અપાયું, અને તેનો નાગાર્જુનીય પાઠ તરીકે ઉલ્લેખ નંદીસૂત્ર અને સમવાયાગસૂત્રમાં મળે છે. મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી આચાર્ય લદ્રબાહુના સમયમાં પણ એક વાચના થઈ જેનો કાળ ઈસવીસનની બીજી સદીનો ગણાય છે. આ વાચના તેપાળ દેશમાં થઈ હોવાનું કહેવાય છે. આ ઉપરાંત આવી અન્ય વાચનાઓ પણ થઈ હોવાનો સંભવ છે.

મહાવીર નિર્વાણના આશરે ૬૮૦ વર્ષ પછી (ઈ. સ. ૪૫૩-૪૬૬) વલ્લીમાં આચાર્ય દેવર્ધિગણિની નિશ્રામાં એક સંમેલન યોજાયું અને એમાં મૌખિક પરંપરામાં સચવાઈ રહેલ આ આગમ સાહિત્યને લેખિત સ્વરૂપ અપાયું. જન્મન વિદ્વાન ડો. યાકોબીના મત મુજબ વલ્લીમાં આગમોનો આ લેખનકાળ ઈ. સ. ૪૫૩નો છે.

શ્વેતાચ્ચર પરંપરામાં કુલે ૪૫ આગમો માન્ય છે. પરંતુ એમાં સ્થાનકવાસી પરંપરામાં માન્ય આગમોની સંખ્યા ૩૨ ગણાય છે. કુલે ૪૫ આગમોની સંક્ષિપ્ત વિગતો નીચે મુજબ છે :

(૧) અગિયાર અંગસૂત્રો : અંગસૂત્રો કુલે ૧૨ હતા પરંતુ ૧૨ મું અંગ દષ્ટિવાદ વિચ્છેદ પામેલ હોવાથી વર્તમાનકાળે અગિયાર અંગસૂત્રો વિદ્યમાન છે.

(૧) આચાર્યાંગ	(૬) જ્ઞાતાધર્મ કથાંગ
(૨) સૂત્રકૃતાંગ	(૭) ઉપાસકદશાંગ
(૩) સ્થાનાંગ	(૮) અંતકૃદશાંગ
(૪) સમવાયાંગ	(૯) અનુત્તરૌપપાતિકદશાંગ
(૫) વ્યાખ્યાપ્રસૂતિ(ભગવતી સૂત્ર)	(૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ
	(૧૧) વિપાકશ્રુતાંગ

(૨) બાર ઉપાંગસૂત્રો : દ્વાદશાંગીમાં વર્ણવેલ અનેક વિષયોમાંથી અમુક અમુક વિષયો ઉપર વિશેષ વિવેચન કરનારા શાસ્ત્રો તે ઉપાંગસૂત્રો.

(૧) આપપાતિક	(૭) ચંદ્રપ્રગ્ભિ
(૨) રાજપ્રશ્નીય	(૮) નિર થાવલિકા
(૩) જીવાજીવાલિગમ	(૯) કલ્પાવતંસિકા
(૪) પ્રજાપના	(૧૦) પૂષ્પિકા
(૫) સૂર્યપ્રગ્ભિ	(૧૧) પૂષ્પિચૂલિકા
(૬) જ્યૈષ્ઠિય પ્રગ્ભિ	(૧૨) વૃષ્ટિદશા

(૩) છ દેહસૂત્રો : સંયમ માર્ગે પ્રયાણ કરતાં મુનિજીવનમાં થઈ જનાર દેહોની વિશુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત આદિની વ્યવસ્થા દર્શાવનાર આ સૂત્રો છે.

(૧) નિશીથ	(૪) દશાશ્રુતસ્કંધ
(૨) અહતકલ્પ	(૫) જીતકલ્પ
(૩) વ્યવહાર	(૬) મહાનિશીથ

(૪) ચાર મૂલ સૂત્રો : શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને રક્ષણના પ્રાણ્યસમા ચારિત્રના પાયાને મજબૂત કરનારા, શ્રુતજ્ઞાનના સાચા અધિકારી બનવાની યોગ્યતાનું ઘડતર કરનાર સંયમી જીવનના આ મૂલસૂત્રો છે.

(૧) આવશ્યકસૂત્ર	(૩) ઔધનિયુક્તિ-પિંડનિયુક્તિ
(૨) દશવૈકાલિકસૂત્ર	(૪) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર

(૫) દસ પ્રકીર્ણકો (પચન્ના) : ચિત્તા આરાધક ભાવને જગૃત કરનારા જે નાના નાના ગ્રંથો છે તે આવા દસ પ્રકીર્ણકો નીચે મુજબ છે:

(૧) ચતુશરણ	(૬) સંસ્તારક
(૨) આતુર પ્રત્યાખ્યાન	(૭) ગચ્છાચાર
(૩) મહા પ્રત્યાખ્યાન	(૮) ગણિવિદ્યા
(૪) ભક્ત પરિચા	(૯) દેવેન્દ્રસ્તવ
(૫) તંદુલ વૈચારિક	(૧૦) મરણુસમાધિ

(૬) બે ચૂલિકા સૂત્રો : આ બંને આગમ દરેક આગમોના અંગ-ભૂત છે. નંદીસૂત્ર દરેક આગમોની વ્યાખ્યાના આરંભે મંગલરૂપે છે અને અનુયોગદાર-સૂત્ર આગમોની વ્યવસ્થિત વ્યાખ્યા માટે સવિસ્તર માહિતી આપનાર વ્યાખ્યા ગ્રંથ છે. આ બે સૂત્રોના વ્યવસ્થિત અભ્યાસ વિના જૈન આગમોનું સાચું રહસ્ય જાણી શકાતું નથી.

(૧) નંદીસૂત્ર	(૨) અનુયોગદારસૂત્ર
કુલે ૪૫ આગમોનું ગાથા પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.	
૧૧ અંગસૂત્રો	૩૬૦૫૪ ગાથાઓ
૧૨ ઉપાંગસૂત્રો	૨૫૪૦૦ ”
૬ છેદસૂત્રો	૯૯૭૦ ”
૪ મૂલસૂત્રો	૨૨૬૫૬ ”
૧૦ પ્રકીર્ણકો	૨૧૦૭ ”
૨ ચૂલિકા સૂત્રો	૨૫૯૯ ”
<u>૪૫</u>	<u>૬૮૭૮૬</u>

આ ઉપરાંત જુદા જુદા મૂલસૂત્ર ઉપર અનેક ગ્રંથો નિયુક્તિ, લાખ્ય, ચૂલ્હિ, ટીકા વગેરે સ્વરૂપે લખાયા છે જેનું કુલ્લે ગાથા પ્રમાણ નીચે મુજબ છે:

નિયુક્તિ	૪૯૧૮
લાખ્ય	૮૨૬૭૯
ચૂલ્હિ	૧૪૩૮૪૭
ટીકા	૩૭૧૮૩૮

૬૦૩૨૮૨

૪૫ મૂળ આગમસૂત્રોની ગાથાઓ ૯૮૭૮૬

કુલ્લ ૭૦૨૦૬૮

આ ૪૫ આગમોના (૧) મૂળસૂત્રો, (૨) તેની નિયુક્તિઓ (૩) લાખ્યો, (૪) ચૂલ્હિઓ અને (૫) ટીકાઓ-વૃત્તિઓ એમ દરેકના પાંચ અંગો છે જે પંચાંગી કહેવાય છે, અને એ દરેક પ્રમાણભૂત ગણાય છે; આમ કુલ્લે સાત લાખ ગાથા પ્રમાણ જેટલું આ સાહિત્ય છે.

અક્ષર ભારતી પ્રેરિત પ્રકાશનો

(૧) મંગળ કથાઓ	મનુભાઈ પંચોળી	૫-૦૦
(૨) ધર્મચક્ર પ્રવર્તન	,,	૧૨-૦૦
(૩) હંસગાન	,,	૫-૦૦
(૪) ગાંધીમાર્ગ	,,	૫-૦૦
(૫) ગાંધી જીવન દર્શન	વિમલાતાઈ કકર	૮-૦૦
(૬) અર્થકારણની આસપાસ	બા. જ. પટેલ	૧૨-૫૦
(૭) સ્થિર પ્રકાશવંત દીપ	ભરત ના. ભટ્ટ	૩૫-૦૦
(૮) કાગળના કેસૂડાં	ન. પ્ર. જુય	૧૦-૦૦
(૯) શિક્ષકની નિષ્ઠા અને દષ્ટિ	મૂ. મો. ભટ્ટ	૬૦-૦૦
(૧૦) જીવન રથ	ડો. સનત દવે	૧૫-૦૦
(૧૧) મેઢ ઘટાડો ડાયાબીટીસથી બચો	,,	૪-૦૦
(૧૨) ચૂંઈંગમ	પ્રા. નવનિધ શુક્લ	૨૦-૦૦
(૧૩) સમાજ જીવનના બિંબપ્રતિબિંબ	મોહન દાંડીકર	૨૦-૦૦
(૧૪) આરોગ્યની સાચી સમજ	અનુ. હરેશ ઘોળકીયા	૬-૦૦
(૧૫) મધુકોષ	સં. પુષ્પા શાહ	૧૦-૦૦
(૧૬) હસ્તકલા : કચ્છનો વારસાગત વૈભવ	વિજયલક્ષ્મી કોટક	૧૫-૦૦
(૧૭) અડધા જગતની સંસ્કૃતિને સંવરનાર કચ્છ	હીરજીભાઈ કોટક	૧૫-૦૦

(૧૮) કચ્છનો કલાધર :	ગુણવંત ભટ્ટ	૨૫-૦૦
દુલેરાય કારાણી		
(૧૯) આળકતું ધડતર	તુલસીભાઈ પટેલ	૧૬-૦૦
(૨૦) જીવનરક્ષક જવારા	ડો. રવીન્દ્ર સંઘવી	૫-૦૦
(૨૧) સેક્સ ગાઈડ	ડો. વી. સી. દવે	૩-૦૦
(૨૨) નીતિશાસ્ત્ર	ડો. હરસિદ્ધ જોષી	૧૦-૦૦
(૨૩) દષ્ટાંત દર્શણ	મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રજી	૮-૦૦

અક્ષર-ભારતી, ૫, રાજગુલાલ શોપિંગ સેન્ટર, વાણિયાવાડ
ભુજ-૬૨૬

સાવજી કે. સાવલાનાં પુસ્તકો

(૧) ભારતીય દર્શન.....	અપ્રાપ્ય
(૨) સનાતન સમસ્યાઓ-દ્વિલસૂક્ષ્મની આંખે (ખીજી આવૃત્તિ) ૧૧-૦૦	૫-૦૦
(૩) આલાસની આરપાર.....	૧૦-૦૦
(૪) ગુર્જયેદનો સાધના માર્ગ...(ખીજી આવૃત્તિ)	૬-૦૦
(૫) યાત્રિકની આંતરકથા.....	૪-૦૦
(૬) દ્વિલસૂક્ષ્મ : એક ધૈષણ્યાપત્ર.....	૧૨-૫૦
(૭) ગુર્જયેદ : એક રહસ્યમય ગુરુ.....	૬-૦૦
(૮) તમે જ તમારાં ભાગ્યવિધાતા (ખીજી આવૃત્તિ)...	૨૦-૦૦
(૯) રથનું પુષ્પ.....	૧૨-૦૦
(૧૦) સવાદને સયવારે.....	૪-૦૦
(૧૧) રજનીશ મીમાંસા...	૫-૦૦
(૧૨) લોગોથેરાપી-જીવનનાં અર્થની શોધ... .. .	૧૦-૦૦
(૧૩) આત્મખોષ (સ્વ જયરામ ઠક્કર સાથે અનુવાદ)... .. .	૫-૦૦
(૧૪) A Manifesto of Philosophy.....	૧૦-૦૦
(૧૫) દ્વરબ ખાયોકેમિક ચિકિત્સા...	૧૦-૦૦
(૧૬) ગોવિંદ કહે છે...	૧૦-૦૦
(૧૭) જેન માર્ગ-સિદ્ધાંત અને સાધના... .. .	૧૨-૦૦
(૧૮) શ્રી ધનજીયાપુના સાન્નિધ્યમાં... .. .	૨૬-૦૦
(૧૯) પુનરાવતાર...	૧૦-૦૦
(૨૦) તાઓ નેતૃત્વ...	૧૨-૫૦
(૨૧) જૈનાગમ મુત્રસાર...	

સિંધી ભાષામાં અનુવાદિત

(૨૨) સનાતન સમસ્યાઓ : અનુ. તેજ કામિલ

જાપાનીસ ભાષામાં અનુવાદિત

A Manifesto of Philosophy અનુવાદક SEIEL
NISHIMURA

પ્રાપ્તિસ્થાન : અક્ષર-ભારતી, ૫, રાજગુલામ, વાણિયાવાડ,
ભુજ-૬૨૭ ૩૭૦ ૦૦૧